

ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΑ ANTHROPOLOGIKA

JOURNAL OF THEORY AND PRACTICE

ΕΚΔΟΣΕΙΣ: «ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΗΣ»

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Γιώργος Χ. Χουρμουζιάδης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Κ. Κωτσάκης ΔΙΟΡΘΩΣΗ: Κ. Κωτσάκης, Γ. Μίχου

ΕΞΩΦΥΛΛΟ: Θ. Μακρή

Συνεργασίες, Βιβλία για κρίση, Άλληλογραφία: Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου, Αθανασάκη 1, Βόλος.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ετήσια (τρία τεύχη) 600 δρχ.

○ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ευρώπης 20 \$, ΗΠΑ-Καναδά 30 \$

○ Για Όργανισμούς, Τράπεζες, Άνώνυμες Εταιρείες: 1.200

δρχ. ○ Εμβάσματα, Τραπεζικές έπιταγές: Π. Παπασαραντόπουλος, Πρ. Κορομηλά 38, Θεσσαλονίκη.

ΦΩΤΟΤΥΠΕΣΕΤ: «Γραφoσυνθετική» Τηλ. 264.958 Θεσσαλονίκη.

PUBLISHER: «PARATIRITIS».

DIRECTOR: G. H. Hourmouziades

ASSISTANT EDITOR: K. Kotsakis CORRECTIONS: K. Kotsakis, G. Mihou

COVER: Th Makri.

Contributions, Books, Correspondence: Archaeological Museum of Volos, Athanassaki 1, Volos, GREECE.

SUBSCRIPTION RATES: Europe 20 \$, USA-Canada 30 \$ ○ Institutions: Europe 35 \$, USA-Canada 45 \$ ○ Bank Cheques: National Bank of Greece, Branch P. Mela, Thessaloniki, Payable to: P. Papasarantopoulos, Pr. Koromila 38, Thessaloniki, GREECE.

PHOTOTYPESET: «Grafosyntheliki» Tel. 264.958. Thessaloniki.

Δημοσιεύει άρθρα που αναφέρονται στα άποτελέσματα της αρχαιολογικής και ανθρωπολογικής έρευνας και στη θεωρία της αρχαιολογίας και ανθρωπολογίας. Τά άρθρα πρέπει να συνοδεύονται από περίληψη σε ξένη γλώσσα όχι μεγαλύτερη από τό 1/10 του όλου άρθρου. Περισσότερες οδηγίες μπορούν να δοθούν με άλληλογραφία.

Publishes articles on results of field-work and on archaeological and anthropological theory. Contributors may write to the Director for more detailed instructions.

Κυκλοφορεί τρεις φορές τό χρόνο

Appears three times a year

TIMH 250 ΔΡΧ.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Γ.Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ		3
ΤΟΜΕΙΣ		
<i>Ε. Δημητριάδης:</i>	Τό κέντρο τής Θεσσαλονίκης. Ρωμαϊκή καί σύγχρονη περίοδος	9
<i>Δ. Εὐγενίδου:</i>	Ἡ κεραμική τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ τῆς Θεσσαλονίκης	23
<i>Α. Πετρονώτης:</i>	Λιθανάγλυφα θυρώματα ἐκκλησιῶν Δυτικῆς Θεσσαλίας μέ νεοκλασικές ἐπιδράσεις	41
<i>Α. Μπακαλάκη:</i>	Ἡ Μέρα τῆς Μπάμπως ἢ Γυναικοκρατία: Παρλλαγές μιᾶς γυναικείας γιορτῆς	65
G. Jones:	Cereal and Pulse Remains from Protogeometric and Geometric Iolkos, Thessaly	75
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ		
<i>Ν. Εὐστρατίου:</i>	Ἀρχαιολογικά ἀντικείμενα: ἐκφράσεις μιᾶς δυναμικῆς πολιτιστικῆς διαδικασίας	79
G. Jones		
<i>Κ. Μπαξεβάνη</i>		
<i>P. Halstead:</i>	Σῶστε Σπόρους	86
ΚΕΡΝΟΣ		
<i>ΕΚΔΟΤΙΚΑ:</i>	Sara Champion: A. Dictionary of Terms and Techniques, in Archaeology	89
	Γ. Παπαδάκη- Μίχου	
	E.J. Gardner: The Pottery Technology of the Neolithic of Southeastern Europe	90
	Κ. Κωτσάκης	
<i>ΧΡΟΝΙΚΑ:</i>	Σκεύη καί σύνεργα τοῦ καλλωπισμοῦ στόν Κρητομυκηναϊκό χῶρο	91
	Α. Παπανθίμου- Παπαευθυμίου	
	ΧΙ Διεθνές Συμπόσιο γιά τήν Ὑστερη Νεολιθική καί τήν Ἐποχή τοῦ Χαλκοῦ	95
	Κ. Κωτσάκης	
	Βασιλικά-Σέσκλο-Μάνδαλο-Φίλια	97

Λιθανάγλυφα θυρώματα ἐκκλησιῶν Δυτικῆς Θεσσαλίας με νεοκλασικὲς ἐπιδράσεις¹

(μέ τήν εὐκαιρία τῶν ἑκατό χρόνων
τῆς ἐνσωμάτωσης τοῦ θεσσαλικοῦ
χώρου, 1881-1981)

Ἀργύρης Πετρονώτης, ἀρχιτέκτονας.

Ἀφιερώνεται στή μνήμη
τοῦ δασκάλου μας Α.Κ. Ὀρλάνδου

1. Θέμα εἶναι ἡ παρουσίαση μερικῶν συμπερασμάτων ἀπό μιὰ ἔρευνα πού συνεχίζεται γύρω ἀπό τὰ νεοελληνικά λιθανάγλυφα θυρώματα μέ ὑπέρθυρο «διπλῆς καμπυλότητας» (ἢ κοιλόκυρτο² ἢ τρίλοβο³ ἢ τρίφυλλο ἢ τριμερές ἢ ἀκόμα «τουρκομπαρόκ»).

Ἡ παρουσία τους ἀποτελεῖ ἀναλογικά ἀναβίωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς λιθογλυπτικῆς τοῦ Βυζαντίου. Ἡ τελευταία σταμάτησε νά ἀσκεῖται ἐκεῖ οὐσιαστικά νωρίς στόν 11ο/12ο αἰώνα, ὑποστηρίζει ὁ Ντέιβιντ Τάλμποτ Ράις⁴, ὥστόσο χωρίς αὐτό νά συμβαίνει παντοῦ ἢ νά σημαίνει παντοτινὴ ἔλλειψη γλυπτῶν καί πῶ ὕστερα. Ἐδῶ στή Θεσσαλία ἀνιχνεύονται ἔστω ἐπιπεδόγλυφα στό 13ο αἰώνα⁵ καί βορειότερα, π.χ. στήν Ὀχρίδα τό 14ο αἰώνα⁶, μάλιστα μέ πρώιμες μουσουλμανικές ἐπιδράσεις καί στίς δυο αὐτές περιπτώσεις⁷. Τώρα στή νεοελληνική περίοδο παρουσιάζονται τὰ λιθόγλυπτα στό ἐξωτερικό - χαρακτηριστικά - τῶν ἐκκλησιῶν μέ διάφορες μορφές⁸, ἀλλά σέ μεγαλύτερη κλίμακα, κυρίως στή μορφή τῶν λιθανάγλυφων θυρωμάτων, ὅπως καί τῶν γλυπτῶν στίς ἀψίδες τῶν ἱερῶν.

Θέλοντας νά ἐρμηνέψει κανεῖς τῆ χαρακτηριστικὴ ἐμφάνιση τῶν λιθόγλυπτων στό ἐξωτερικό τῶν ἐκκλησιῶν μπορεῖ νά ὑποστηρίξει ὅτι αὐτό γίνεται γιατί ἐκεῖ στόν ὑπαιθρο χώρο (κατά προτίμηση στή νότια, δηλαδή προσηλιακὴ πλευρά) γινόταν ἡ σύναξη τῆς κοινότητος καί ἀπό ἐκεῖ ἡκύρια πρόσβαση στήν ἐκκλησία — ἐνῶ κατά κανόνα ἀπό τὰ δυτικά γινόταν ἡ εἴσοδος στό γυναικωνίτη. Ἐξάλλου οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιχρισμένες ἐπιφάνειες τῶν ἐκκλησιῶν ἦταν κατάγραφες, καί ἀπό τό ἄλλο μέρος μόνο στό φῶς τοῦ ἡλίου καί μέ τίς σκιές τους ἀναδεικνύονται τὰ σκαλιστά στολίδια. Μιά ἔμμεση λοιπόν ἐπιστροφή στήν ἀρχαία Ἑλληνικότητα καί στήν ἐξωστρέφειά της. Εἶναι ἐντελῶς τυχαῖο; Μάλλον

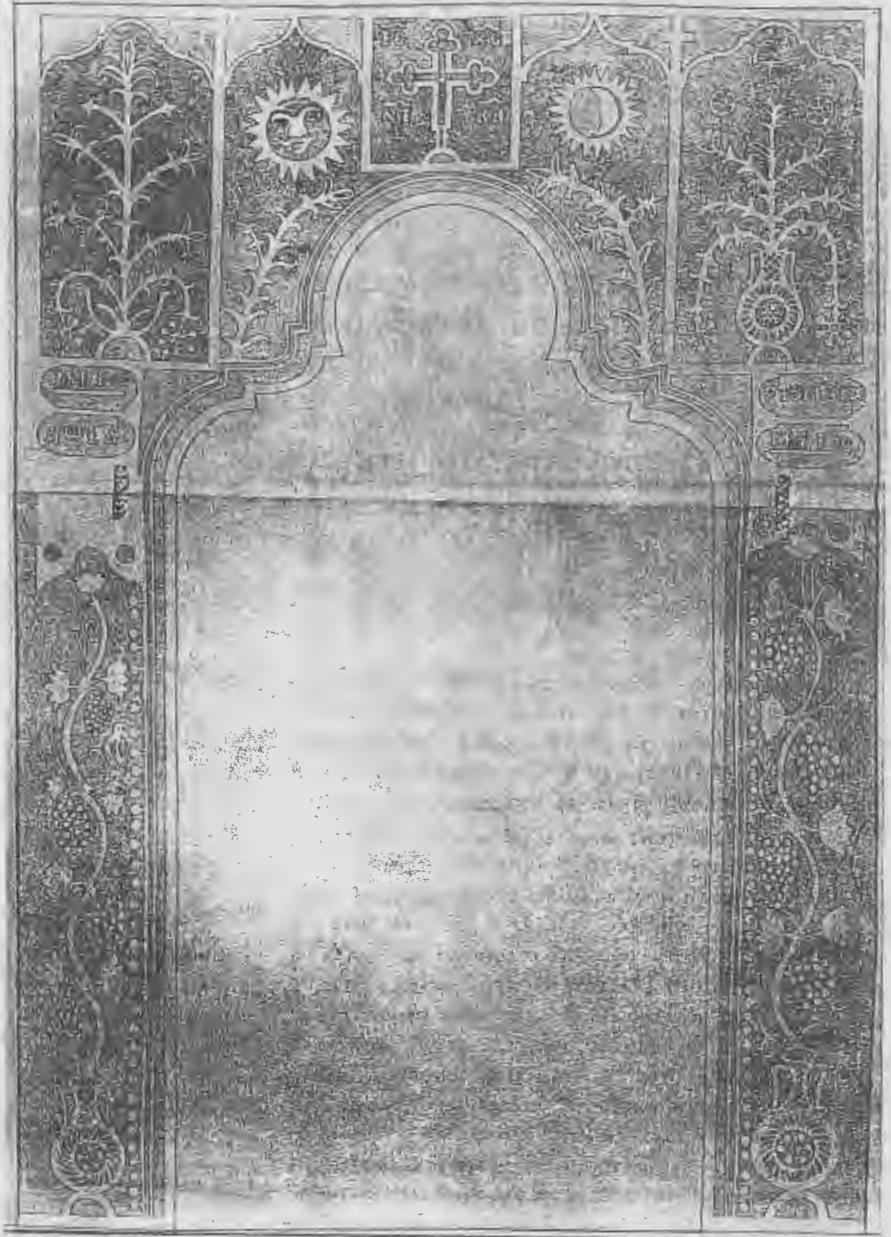
ὄχι. Εἶναι ἴσως παράλληλο, ἀφοῦ σχετίζεται — ὅσο σχετίζεται — μέ τήν ὅποια ἀναβίωση δημοκρατικῆς λειτουργίας στό κοινοτικό σύστημα αὐτοδιοίκησης τῆς Τουρκοκρατίας, ἰδιαίτερα στό Πήλιο. Τά σκαλιστά ἐξάλλου στολίδια πού ἐφαρμόζονται στίς εἰσόδους σχετίζονται καί μέ τό συμβολισμό πού ἔχουν οἱ (κύριες) προσβάσεις στήν ἐκκλησία, ὅπως παρακάτω θά παρατηρηθεῖ καί ἀλλοῦ ἄλλοτε θά ἀναλυθεῖ.

2. Δυναμικό γεωγραφικό πεδίο τῆς τέχνης αὐτῆς καί τῶν λιθανάγλυφων θυρωμάτων εἶναι ὀβρειοελλαδίτικος πολιτιστικός χώρος Πηλίου-Πίνδου - ἴσως Ἄθωνα, καί ὅπου ἀλλοῦ αὐτός ἀκτινοβολεῖ.

Χρονικά ἡ ἀναβίωση τοποθετεῖται στό 18ο αἰώνα. Τό παλιότερο βέβαιο δείγμα πού γνωρίζω ὡς τώρα εἶναι τό μαρμάρينو θύρωμα ἀπό τήν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στή Μακρινίτσα τό 1764⁹ (εἰκ. 2,3). Ἐνα χρόνο πρὶν, τό 1763, τό τρίλοβο μοτίβο συναντιέται σέ μιὰ κόγχη στό ἐξωτερικό, τοῦ ἀρχοντικοῦ Μανούση (ἢ παλιότερα Δούκα Τζάτζα) στή Σιάτιστα, (εἰκ. 4) καί νωρίτερα στά 1752 παρόμοιες μορφές ἀπαντᾶμε σέ ἄλλο σιατιστινὸ ἀρχοντικό τοῦ Πουλκίδη (ἢ τῆς Πούλκως)¹⁰ (εἰκ. 5). Ἀπό τῆ δεκαετία τοῦ 1770 ὑπάρχουν τὰ ἀπλούστερα θυρώματα ἀπό τό Κάτω Ζαγόρι Ἡπείρου: στό χωριὸ Φραγκάδες τοῦ 1778(;) ¹¹ (εἰκ.6), στό χωριὸ Ἀσπράγγελοι τοῦ 1778¹² (εἰκ. 7,8).

Στή δυτικὴ Θεσσαλία παλιότερο γνωρίζω αὐτό τό προσεκτικὰ ἐξεργασμένο καί μέ κάποια δυτικά στοιχεῖα ἐμπλουτισμένο θύρωμα τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος στή Μονὴ Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων τοῦ ἔτους 1798¹³ (εἰκ. 9), ἐνῶ στήν ἀνατολικὴ Θεσσαλία, στήν περιοχή τοῦ Ὀλύμπου (μεταξύ Ἐλασσόνας καί Κοκκινοπλοῦ), τό θύρωμα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἁγίου Ἀντωνίου Ντεμιράδων (σήμερα Κοκκινογῆς, λίγο πῶ πρὶν

Εικ. 1. Πηγή (ή πρὶν Μεγάλη Πουλιάνα) Τρικάλων, Ἐκκλησία Ἁγίων Θεοδώρων, 1814 (κατεδαφισμένη γύρω στὰ 1977). Λιθανάγλυφο θύρωμα κίριας εἰσόδου. (Ἀνασχεδίαση ἀπὸ ἔκτοπα ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἀργύρη Μπούμπα).

Κοκκινόγειου) τοῦ 1794¹³ (εἰκ. 10,11). Ἀπὸ τότε ὅπως ἀλλοῦ, μάλιστα στὸ Πήλιο, ἴσως ἰδιαίτερα κι ἐδῶ στὸ δυτικὸ Θεσσαλικὸ χῶρο ἀκολουθεῖ μιά πλούσια σειρά λιθανάγλυφων θυρωμάτων. Ἀνάμεσά τους τὸ θύρωμα τῆς Τρανῆς Πουλιάνας, 1814¹⁴ (εἰκ. 1).

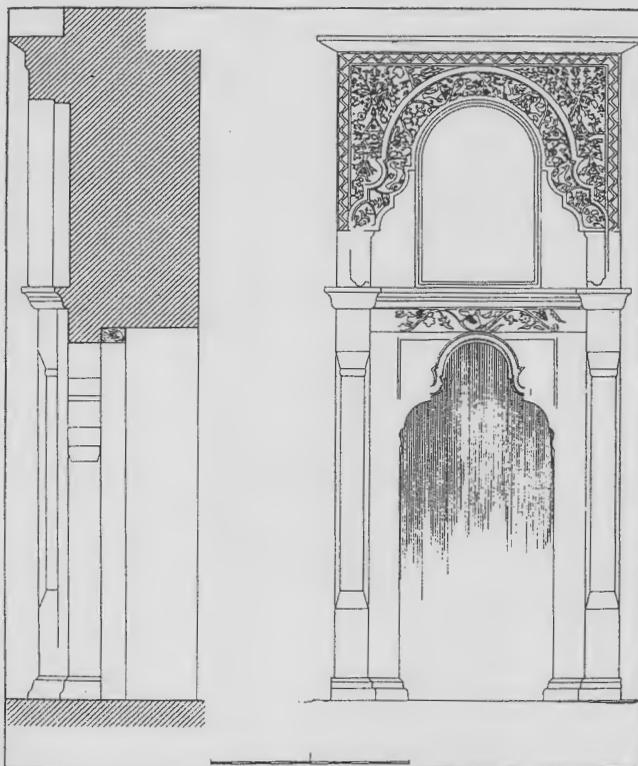
3. Τὰ ἐξεταζόμενα θυρώματα προκαλοῦν ζωηρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τους, γιὰ τὴν ἐποχὴ πού γεννήθηκαν, γιὰ τὴ (νεο-) ἑλληνικὴ τους ἐξωστρέφεια, γιατί εἶναι συνήθως χρονολογημένα, πολυάριθμα καὶ ὡστόσο διαφορετικά. Ἡ ποικιλία ὁμως τῆς διακόσμησής τους πειθαρχεῖ σὲ ἐνότητα θεμάτων μέ βυζαντινὴ παράδοση καὶ παραπληρώματα τόσο ἀπὸ τὴ λαϊκὴ, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ μουσουλμανικὴ τέχνη. Ἡ

τελευταία, ὅπως εἶδαμε, δάνεισε ἀπὸ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ φάση κι αὐτὴ τὴν ἐπιπεδόγλυφον ἐπεξεργασία¹⁵. Τῆς μουσουλμανικῆς τέχνης ὁ ρόλος καὶ πολὺ περισσότερο ἴσως τῆς δυτικῆς ἢ ἐπίδραση εἶναι πού πρέπει νὰ ἐρευνηθοῦν παραπέρα.

4. Ὡς ἄμεση πηγὴ τῆς μορφῆς τῶν λιθανάγλυφων θυρωμάτων φαίνεται νὰ ὑπόκειται ἡμορφολογία τῶν ξυλόγλυπτων τέμπλων, ἰδιαίτερα τῆς «Ὁραίας Πύλης». Δέν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι στὴν ἀνάγλυφον πλάκα τοῦ 1795 ἀπὸ τὸ Λαῦκο Πηλίου μέ τὴν ἐπιγραφὴ «ΤΗΣ ΑΡΧΙΕΡΟΣΥΝΗΣ ΣΟΥ:», ἔργο τοῦ Μίλιου Ζουπανιώτη, στὴ συμβολικὴ παράσταση τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ὡς ἱεράρχη πού εὐλογεῖ ἀπὸ τὴν «Ὁραία Πύλη»,

Εἰκ. 2. Μακρινίτσα. Ἐκκλησία Ἁγίου Γεωργίου. Μαρμάρينو θύρωμα 1764. (Φωτογραφία Ρέα Αικωνιδοπούλου-Στυλιανῶ).

Εἰκ. 3. Μακρινίτσα. Ἐκκλησία Ἁγίου Γεωργίου. Μαρμάρينو θύρωμα 1764 (Σχέδια πρόσοψη, καὶ τομῆς Χ. Μπούρα. Βλ. « Ἀρχιτεκτονικά Θέματα » 3(1969/1965).

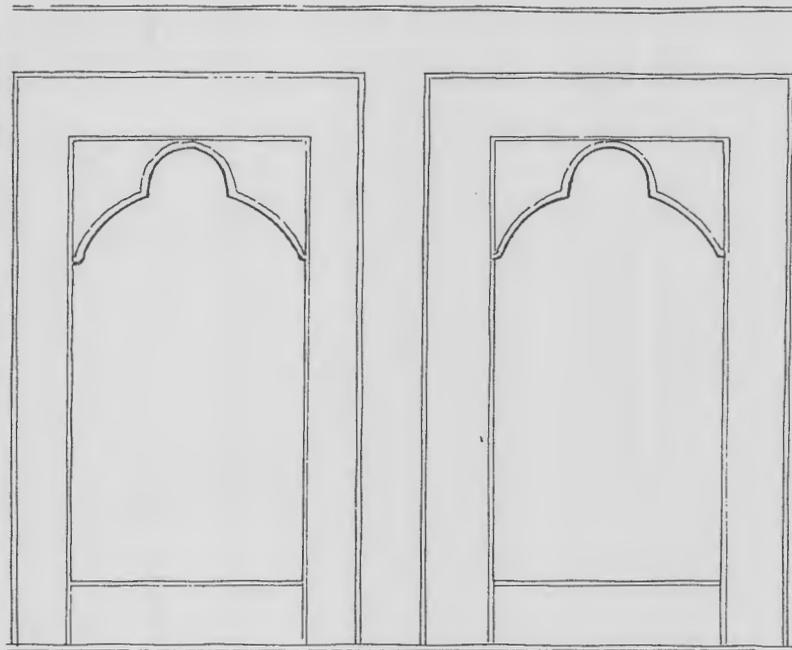
ἠτελευταία χαρακτηρίζεται μόνο ἀπό τό ὑπέρθυρό της σκαλισμένο στόν ἀκριβή τύπο τῶν θυρωμάτων πού ἐρευνᾶμε¹⁶ (εἰκ. 12). Ἐξάλλου τό θεματολόγιο διακόσμησης τῶν ξυλόγλυπτων τέμπλων τό ἀναγνωρίζουμε στά σκαλιστά-κοσμήματα τῶν θυρωμάτων μας: οἱ χαρακτηριστικοί ἀνθοφόροι κἀνθαροὶ πού σκαλίζονται στίς παραστάδες τῶν θυρωμάτων ἀντιγράφουν τίς φιάλες μέ τίς κλιματίδες ἀπό τά διάστηλα τῆς « Ὁραίας Πύλης »¹⁷ (εἰκ. 13, βλ. στό τέλος τοῦ κειμένου).

Ἀπό τά ξυλόγλυπτα τέμπλα βέβαια δέ γνωρίζουμε δεῖγματα οὐσιαστικά παλιότερα τοῦ 16ου αἰῶνα¹⁸. Ὡστόσο τῶν θυρῶν τοῦ τέμπλου ἡσυμβολική μορφή, ἰδιαίτερα τῆς « Ὁραίας Πύλης » τό νόημα ὡς πρόσβασης πρὸς τόν ἐπίγειο παράδεισο καί ἡ ὁμολογία ἀνάλαφρη κατασκευή ἀπό ξύλο « βασιλικά » διακοσμημένο μέ χρυσιζούσα ὕλη μᾶς ὀδηγοῦν σέ ἱστορημένες ὁμολογες μορφές τοῦ Βυζαντίου. Αὐτές ἐπανερχονται συχνά ὡς « τρίλοβα τόξα » στίς ἀπεικονίσεις ἐκκλησιῶν καί ἱερῶν στίς προμετωπίδες κωδίκων, καθὼς καί σέ μεταβυζαντινές φορητές εἰκόνες μέ παρόμοιο ἀρχιτεκτονικό βάθος.

Ἀπό τοὺς κώδικες ὁ Βατικανός ὑπ' ἀριθμόν 1162 τῆς Μονῆς Κοκκινοβάφου τοῦ 12ου αἰῶνα μᾶς δίνει ἓνα πρώτης τάξεως παράδειγμα¹⁹ (εἰκ. 14) ἐνῶ σέ μεταβυζαντινές φορητές εἰκόνες τῆς Βενετίας τοῦ 16ου αἰῶνα μέ παρόμοιες παραστάσεις ἐκκλησιῶν ἐπανερχεται τό « τρίλοβο τόξο », τώρα μάλιστα στό ὑπέρθυρο τῆς κεντρικῆς πύλης τῆς ἐκκλησίας²⁰ (εἰκ. 15). Βέβαια στήν τελευταία περίπτωση εἶναι ἐξεταστέο κατὰ πόσο ὑφίσταται βυζαντινὴ ἐπιβίωση τοῦ τύπου ἢ βυζαντινοποίηση τοῦ γοθικοῦ « τριφύλλιο », ἀνάμειξη οἰκεία στή Βενετία (εἰκ. 15a).

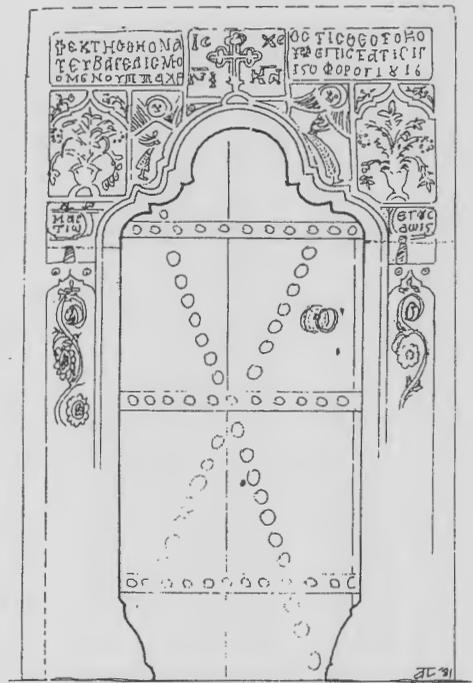
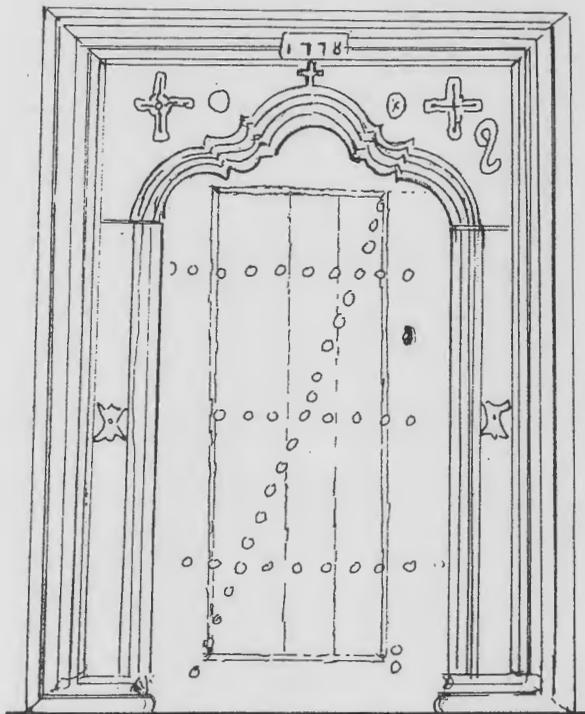
*

5. Συγκρίνοντας τά λιθανάγλυφα θυρώματα ἄλλων περιοχῶν μέ τά δυτικοθεσσαλικά διαπιστώνουμε διαφοροποιήσεις. Δηλαδή συγκρίνοντας τά δυτικοθεσσαλικά μέ παραδείγματα στή δυτικὴ Μακεδονία, ὅπως μέ τό θύρωμα τοῦ 1816 στό Μοναστήρι τῆς Μπουνάσιας²¹ (εἰκ. 16) ἢ μέ τό πιό διαφορετικὸ τῆς Μονῆς Ἁγίας Τριάδας στό Ζουπάνι χρονολογούμενο γύρω στά 1795—1797²² (εἰκ. 17), στό Πήλιο μέ τό θύρωμα τοῦ Ἁΐ

Εικ. 4. Σιάτιστα. 'Αρχοντικό Μανούση. 'Η εξωτερική κόγχη με την επιγραφή 1763. (Σκαρίφημα από απεικονίσεις στη μελέτη Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Τά 'Αρχοντικά τής Σιάτιστας, 1964, πιν. 53, 54 πίν. Ζ' και σελ. 51).

Εικ. 5. Σιάτιστα. 'Αρχοντικό Πουλιόκη, 1752. Τό στοιχείο των κοιλόκυρτων υπέρθυρων. (Σκαρίφημα από απεικονίσεις στη μελέτη Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Τά 'Αρχοντικά τής Σιάτιστας, 1964, πίν. Δ').

Εικ. 6. Χωριό Φραγκάδες, Κάτω Ζαγόρι 'Ηπείρου. 'Απλό λιθανάγλυφο θύρωμα, 1776; 1778; (Σκαρίφημα από φωτογραφία βιβλίου Β. ΧΑΡΙΣΗ, Ζαγοροχώρια, 1979, σελ. 204).

Εικ. 16. Θύρωμα καθολικού Μονής Μπουνάσις, 1816.

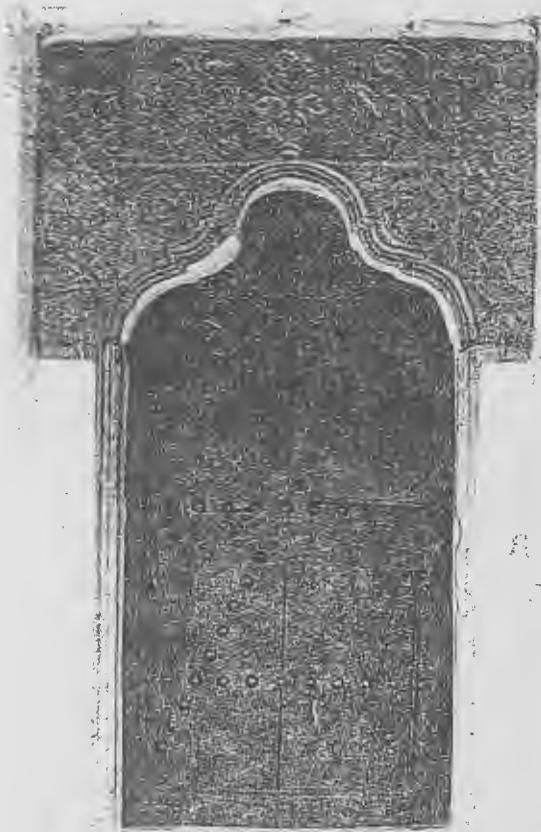
Εἰκ. 7. Ἀσπράγγελοι Ἰωαννίνων. Ἐκκλησία Ἁγίου Νικολάου (χωρὶς στέγη). Θύρομα «1778 οκτωβ Η».

Εἰκ. 8. Λιπομέρεια εἰκ. 7.

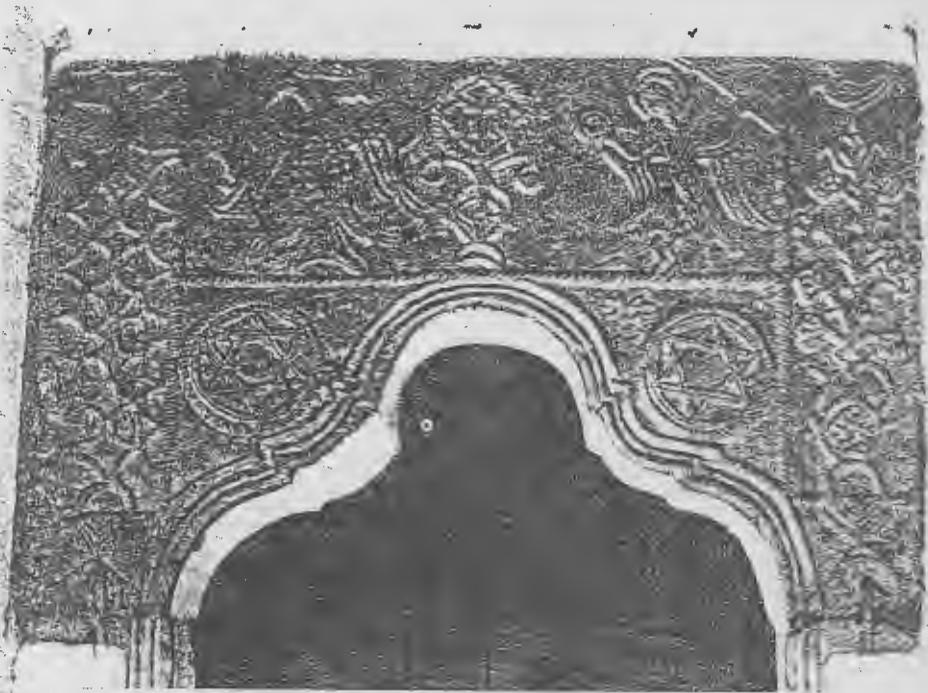
Εικ. 9. Μετέωρα. Μονή Αγίου Στεφάνου, Καθολικό Αγίου Χαλαάμπουζ. Θύρωμα 1798.

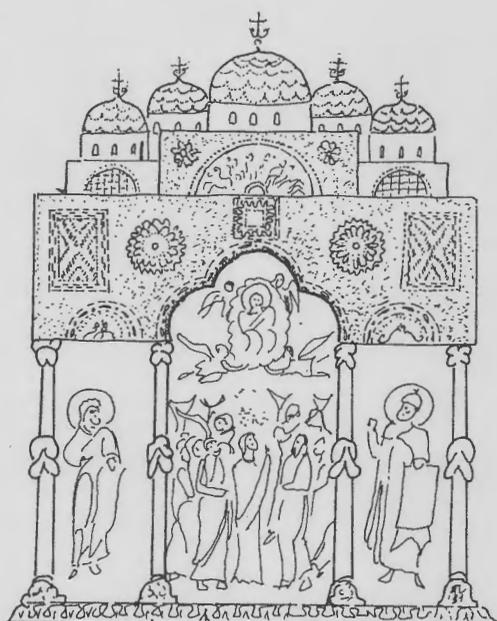
Εικ. 10. Κοκκινογή (πρίν Ντεμιράδες) Έλασσόνας, Μονή Άγιου Άντωνίου. Τό θύρωμα τοῦ καθολικοῦ, 1794.

Εικ. 12. Λαῦκος στό Πήλιο. Μονή Άγιου Άθανασίου. Λιθανάγλυφα κόγχης ἱεροῦ, 1795: ἀπόσπασμα ἀπό τό γλυπτό «Τῆς Άρχιερωσύνης Σου.». (Σκικίφημα ἀπό φωτογραφία ἀρθρου Κ. Μακρῆ, Λιθογλυπτική, στήν ἔκδοση: Νεοελληνική Χειροτεχνία (ἀπό τήν Έθνική Τράπεζα τῆς Έλλάδος), 1969, (σελ. 38/εἰκ. 4).

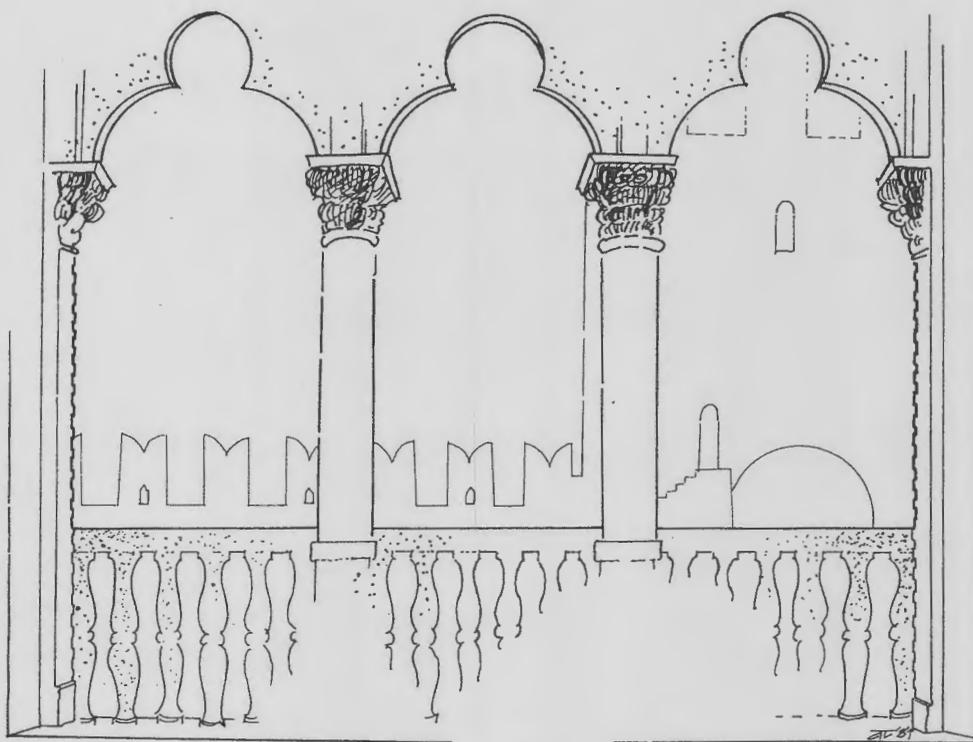

Εικ. 11. Δεπτομέρεια εἰκ. 10.

Εικ. 14. Μοτίβο από τόν κώδικα 1162 τής Μονής Κοκκινόβαφου. 12ος αιώνας.

Εικ. 15. Μοτίβο από Βενετσιάνικη μεταβυζαντινή φορητή εικόνα.

Εικ. 15α. «Τριφόλιο» Βενετσιάνικο απ' τό Castelvecchio τής Βερόνας, 1354-1375.

Εἰκ. 17. Πεντάλοφος (Ζουπάνι). Καθολικό Μονῆς Ἁγίας Τριάδας. Λιθανάλυφο θύρωμα νοτία, εἰσόδου
(φωτογραφία Ρέα, Λεωνίδοπούλου-Στυλιανοῦ).

Εικ. 18. Θεσσαλικά Τρίκαλα. 'Εκκλησία 'Αγίας Παρασκευής. Κτητορική επιγραφή στην ανατολική δση «αωμγ» (=1843) (Σκαρίφημα από διαφάνεια).

Εικ. 19. Θεσσαλικά Τρίκαλα. 'Εκκλησία Φανερωμένης. Κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο κεντρικού παράθυρου ἱεροῦ βήματος. «1849 ΝΟΕ 9». Τό ἔτος ἀπεπεράτωσης 1853 παρουσιάζεται μέ κεραμοπλαστικά στοιχεῖα ψηλά στήν ανατολική δση κάτω ἀπό τό «μισοκάλκανο». (Σκαρίφημα ἀπό διαφάνεια).

Εικ. 20. Θεσσαλικά Τρίκαλα. 'Εκκλησία ἡ λεγόμενη «'Επίσκεψη». Κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο κεντρικού παράθυρου ἱεροῦ βήματος «1865»/ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 15». Τό ἔτος ἀπεπεράτωσης 1867 εἶναι σκαλισμένο στο γέισο τοῦ «μισοκάλκανου» τῆς ανατολικῆς δσης. (Σκαρίφημα ἀπό διαφάνεια).

Γιώργη Μακρινίτσας τοῦ 1764²³ (εἰκ. 2,3) καί πολλά ἄλλα δείγματα ἀπό τό 1765 καί ἔπειτα²⁴, στήν περιοχή τοῦ Ὁλύμπου μέ τό θύρωμα τοῦ 1794 τοῦ μοναστηριοῦ στό Κοκκινόγειο κοντά στό Κοκκινοπλό²⁵ (εἰκ. 11) φτάνουμε στό συμπέρασμα - ἀλλά μέ ἐπιφύλαξη ὅσο ἡ ἔρευνα συνεχίζεται - ὅτι τά δυτικοθεσσαλικά λιθανάγλυφα θυρώματα ἴσως ἀποτελοῦν μιά ομάδα μέ κάποια αὐτοτέλεια. Ἴσως δηλαδή περισσότερο ἀπό τά ἄλλα νά ἔχουν δεχτεῖ καί διατηρήσει περισσότερες ἐπιδράσεις ἀπό τήν ξυλόγλυπτη διακόσμηση τῶν τέμπλων.

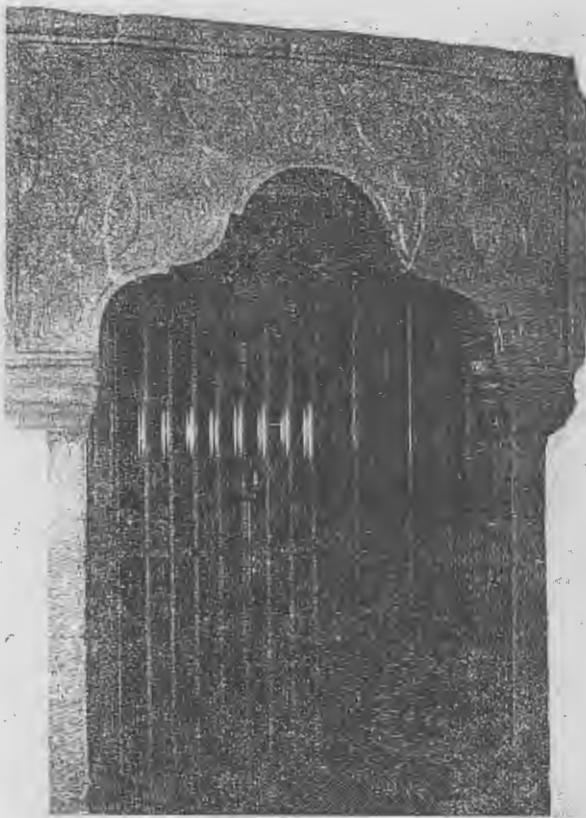
6. Ἴσως καί ἡ ὅλη ναοδομία στή δυτική Θεσσαλία, γύρω ἀπό τά Τρίκαλα, πού παρουσιάζεται πυκνή (πολύ πυκνότερη ἀπ' αὐτή στήν περιοχή τῆς Λάρισας) παρουσιάζει τίς ἰδιομορφίες της. Δέ θά ἐπεκταθοῦμε ἄλλο στό θέμα, ἀλλά ἀντίθετα θά περιοριστοῦμε στήν ἀναφορά μιάς διεργασίας στό τελευταῖο στάδιο ἐξέλιξης τῶν δυτικοθεσσαλικῶν θυρωμάτων πού δέ συμπίπτει τυχαῖα μέ τήν ἐποχή τοῦ νεοκλασικισμοῦ. Ἄν ὀψότερος ἔκανε νωρίτερα τήν παρουσία του ἐναργέστερη στό ἄλλα νεοελλαδίτικα ἀστικά κέντρα καί στόν περίγυρό τους, φαίνεται ὅτι στή Θεσσαλία ἀργοσέρνεται καί οὐσιαστικό ὄριο τοῦ ξεκινήματός του εἶναι τό 1881, ἰδιαίτερα στήν τότε πρωτεύουσα της τῆς Λάρισσα²⁶. Βέβαια τό παραπάνω δέ σημαίνει ὅτι καί πρὶν δέ φίλτρωνονται νεοκλασικές ἐπιδράσεις, ὅπως θά δοῦμε. Στό Πήλιο μάλιστα παρουσιάζονται αὐτές ἀπό τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα²⁷.

7. Ὡς τήν ἐνσωμάτωση τῆς Θεσσαλίας τό 1881 ἡλαϊκή τέχνη ἐκεῖ δημιουργοῦσε, ἡ παραδοσιακή ἀρχιτεκτονική ἐξελισσόταν ἔτσι, ὥστε νά φτάσει καί νά

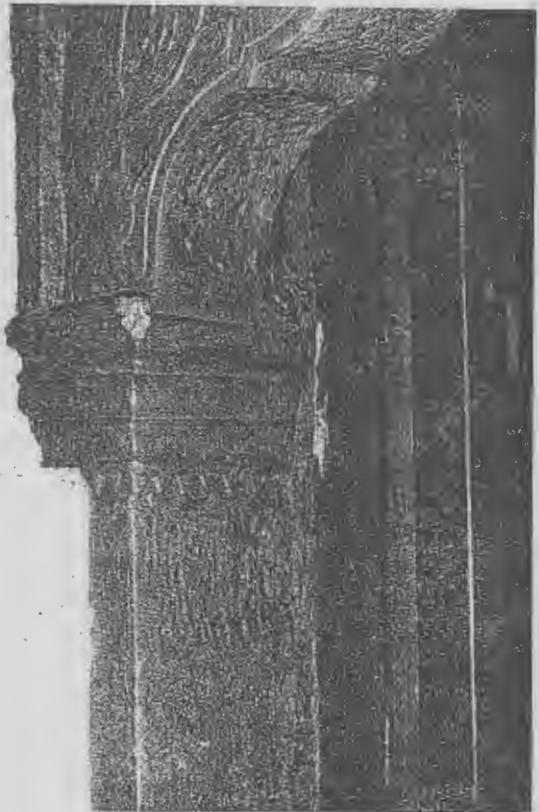
δώσει ἀκόμα καί ἀστικούς τύπους ναοδομίας. Τρία καλά παραδείγματα ὑπάρχουν στό Θεσσαλικά Τρίκαλα: ἡ Ἁγία Παρασκευή, χρονολογημένη ἐπιγραφικά «αωμγ» (=1843) (εἰκ. 18), ἡ Φανερωμένη 1849—1853 (εἰκ. 19), ἡ «'Επίσκεψη» 1865—1867 (εἰκ. 20). Πρόκειται γιά τρίκλιτες βασιλικές (ἡ τελευταία καί πιό ἐξελιγμένη τρουλωτή) πού ἔχουν ἐνσωματώσει ὀργανικά τό παραδοσιακό ἰσόγειο «χαγιατί». Τό «χαγιατί», κατασκευάζεται τώρα πάντοτε πέτρινο, σέ σχῆμα «πί» πού ἀγκυλιάζει συμμετρικά ἀπό δυτικά τήν ἐκκλησία καί, ὡς ἕνα σημεῖο, τίς δυτικές ἄκρες τῶν μακριῶν πλευρῶν της, ὀρθώνεται δέ διώροφο, κάτω σκεπασμένη τοξοτή ἐξωτερική στοά, πάνω γυναικωνίτης ἀνοιχτός πρὸς τήν ἐκκλησία²⁸.

8. Ἄλλὰ σ' αὐτῶν τῶν τρικαλινῶν ἐκκλησιῶν τά παραδοσιακά κατ' ἀρχὴν λιθανάγλυφα θυρώματα ἀνιχνεύεται ἐνδιαφέρουσα μορφολογική ἐξέλιξη:

Ἦδη στό 1843 στήν Ἁγία Παρασκευή παρατηροῦνται τά πρῶτα νεοκλασικά σημάδια στό θυρώματά της (εἰκ. 21α). Τό λιθανάγλυφο, πάντοτε κοιλόκυρτο, υπέρθυρο κυριαρχεῖ, καθῶς ἀπομονώνεται ἀπό τίς φέρουσες παραστάδες. Στίς τελευταῖες ὄχι μόνο διασπᾶται ἡ συνέχεια τοῦ διάκοσμου μέ τό υπέρθυρο, ὄχι μόνο καταργεῖται ὁ διάκοσμός τους ἐντελῶς, ἀλλά μειώνεται κι αὐτή ἡ αὐθυπαρξία τους καί χάνεται ἡ σημασία τους. Ὡστόσο ἐφοδιάζονται γιά πρώτη φορά μέ ἕνα κύριο (οὐσιαστικά καί μορφολογικά) νεοκλασικό στοιχεῖο, μέ ἐπίκρανο (εἰκ. 21β). Πέρα ἀπό τήν ἐγκατάλειψη τοῦ παραδοσιακοῦ κανόνα εἶναι ἀλήθεια ὅτι στήν περίπτωσή μας αὐτή κρατιέται κάποιο μέτρο

Εἰκ. 21α. Θεσσαλικά Τρίκαλα. Ἐκκλησία Ἁγίας Παρασκευῆς, 1843. Νότιο θύρωμα.

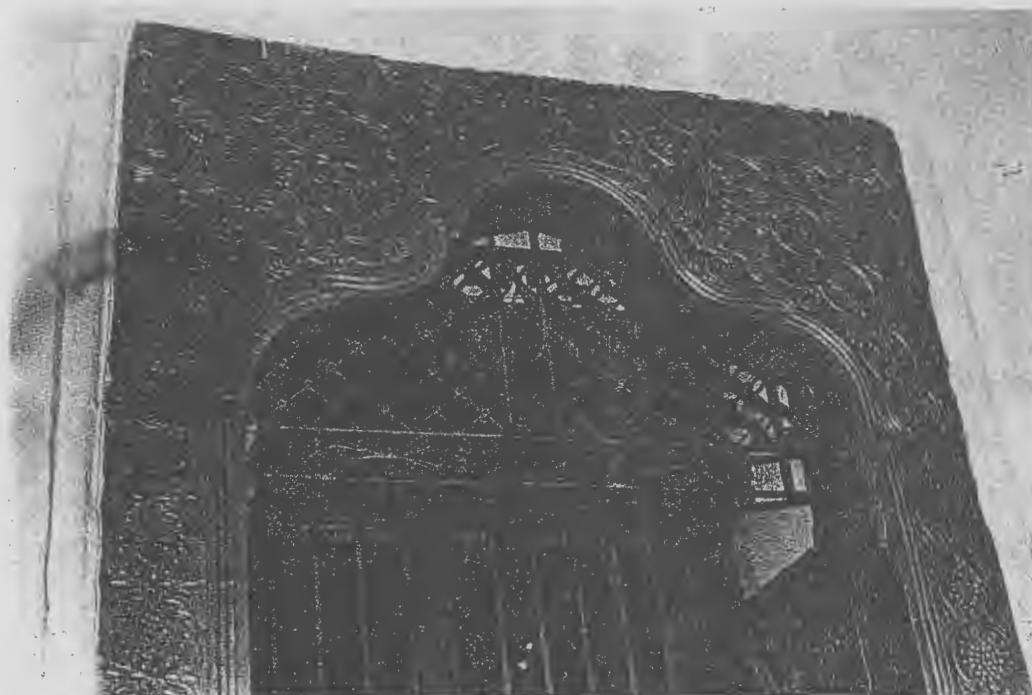
Εἰκ. 21β. Λεπτομέρεια θυρώματος εἰκ. 21α. Τό νεοκλασικό ἐπίκρανο.

καί μπορούσε νά ἦταν ἱκανοποιητικότερο τό ἀποτέλεσμα α) ἂν οἱ παραστάδες εἶχαν μορφολογηθεῖ ἀνάλογα μέ τή δομή καί λειτουργία τους καί ἀκόμα β): ἂν ὑπέρθυρο, ἐπίκρανα καί παραστάδες εἶχαν «δεθεῖ» μέ ἕνα γενικό ἐξωτερικό πλαίσιο, λύση καί μορφή ἀπό παλιότερα γνωστή καί ἀποτελεσματική. Ἡ διπλή αὐτή πρόταση/ὑπόθεση εὐνοεῖται καί ἀπό τή δοσμένη μορφολογική λύση στό λιθανάγλυφο θύρωμα ἐπίσης μέ κοιλόκυρτο ὑπέρθυρο τῆς βόρειας θύρας (ἴσως καί κύριας εἰσόδου παλιότερα) στήν ἴδια ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς (εἰκ. 21γ). Βέβαια θά παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ λύση ἐδῶ, στό βόρειο θύρωμα, εἶναι πάρα πολύ κοντά στήν παράδοση, ἰδιαίτερα αὐτό τό σημεῖο/κόμβος τῆς ἔδρασης τοῦ ὑπέρθυρου στίς παραστάδες, ἀφοῦ ὑπάρχει συνέχεια διακόσμησης μεταξύ τους, καθὼς τό ἐπίκρανο προβάλλει μόνο πρὸς τό κούφωμα τῆς πόρτας (καί ὄχι πρὸς τά ἔξω) μειώνοντάς της τό ἄνοιγμα (εἰκ. 21δ). Ἡ τέτοια κατασκευαστική λύση εἶναι παραδοσιακή, ἀφοῦ τή συναντᾶμε καί στό θύρωμα τοῦ 1798 στό καθολικό τοῦ Ἁγίου Χαλαράμπος, στή Μονή Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων (εἰκ. 9).

9. Στή χρονολογικά ἐνδιάμεσα κτισμένη ἐκκλησία τῆς Φανερωμένης στά Τρίκαλα δέν ἔχουμε νά παρατηρήσουμε πολλά: σ' αὐτή διατηρεῖται ἡ παλιά μορφολο-

γία τοῦ θυρώματος μέ κοιλόκυρτο ὑπέρθυρο, ὅμως ἡ διακόσμηση τῆς εἰσόδου, ἰδιαίτερα τό μέγεθος της ὑπερβάλλει καί ξεφεύγει τό παλιό μέτρο (εἰκ. 22α, 22β). Πρόκειται γιά τή δυτική εἴσοδο, ἀξονική καί συμμετρική στήν ὄψη αὐτή, πού τώρα εἶναι ἡ κύρια, κτιριολογική δηλαδή λύση τοῦ νέου συρμοῦ, πού ἐγκαταλείπει τήν παράδοση τῆς πλευρικής βασικῆς πρόσβασης. "Ἐνα βῆμα παραπέρα εἶναι τοῦτο, ὅτι στά πλάγια (πλούσια παραδοσιακά διακοσμημένα) θυρώματα τῆς Φανερωμένης προτιμᾶνε μιά νέα ἀπλούστερη καί ὀργανική λύση μέ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο· αὐτό πατάει σέ προβολές τοῦ πάνω μέρους τῶν παραστάδων, προβάλλουσες (ὅπως στή βόρεια θύρα τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς) μόνο πρὸς τό κούφωμα τῆς πόρτας, τῆς ὁποίας ἔτσι μειώνεται τό στατικό ἄνοιγμα (πρβλ. εἰκ. 29 καί 30). Ἄλλά γιά τήν τέτοια μορφή ὑπέρθυρου θά γίνεи λόγος παρακάτω.

10. Ἀποκορύφωμα στή νεοκλασική διεργασία, χωρὶς αὐτό νά σημαίνει καί εὐδοκίμησή της, ἀναγνωρίζουμε στήν περίπτωση τῆς ἐκκλησίας τῆς «Ἐπίσκεψης» (εἰκ. 23α, 23β). Στῆς τελευταίας τό δυτικό θύρωμα προβάλλουν σαφέστερα οἱ νεοκλασικὲς παρεμβολές (θύρωμα ἀξονικό καί κυριότερο τώρα, καί ὄχι πιά μόνο πόρτα γυναικωνίτη — σ' ἀντίθεση μέ τίς νότιες (ἢ καί

Εικ. 21γ. Θεσσαλικά Τρίκαλα. Ἐκκλησία Ἁγίας Παρασκευῆς. 1843. Βόρειο θύρωμα, ὑπέρθυρο.

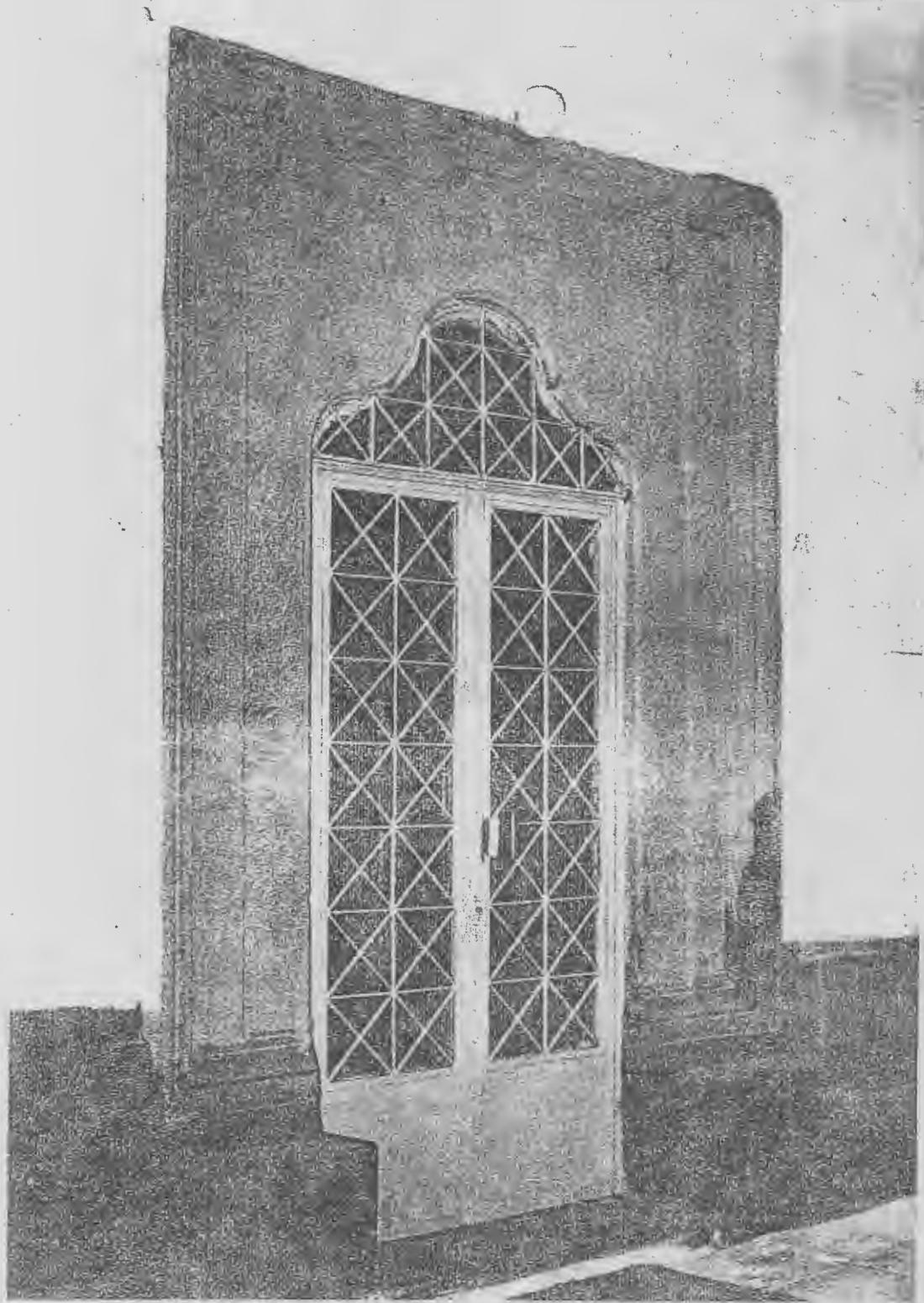

Εικ. 21δ. Λεπτομέρεια θυρώματος εικ. 21γ.
Τό κλασικίζον μερικό ἐπίκρανο.

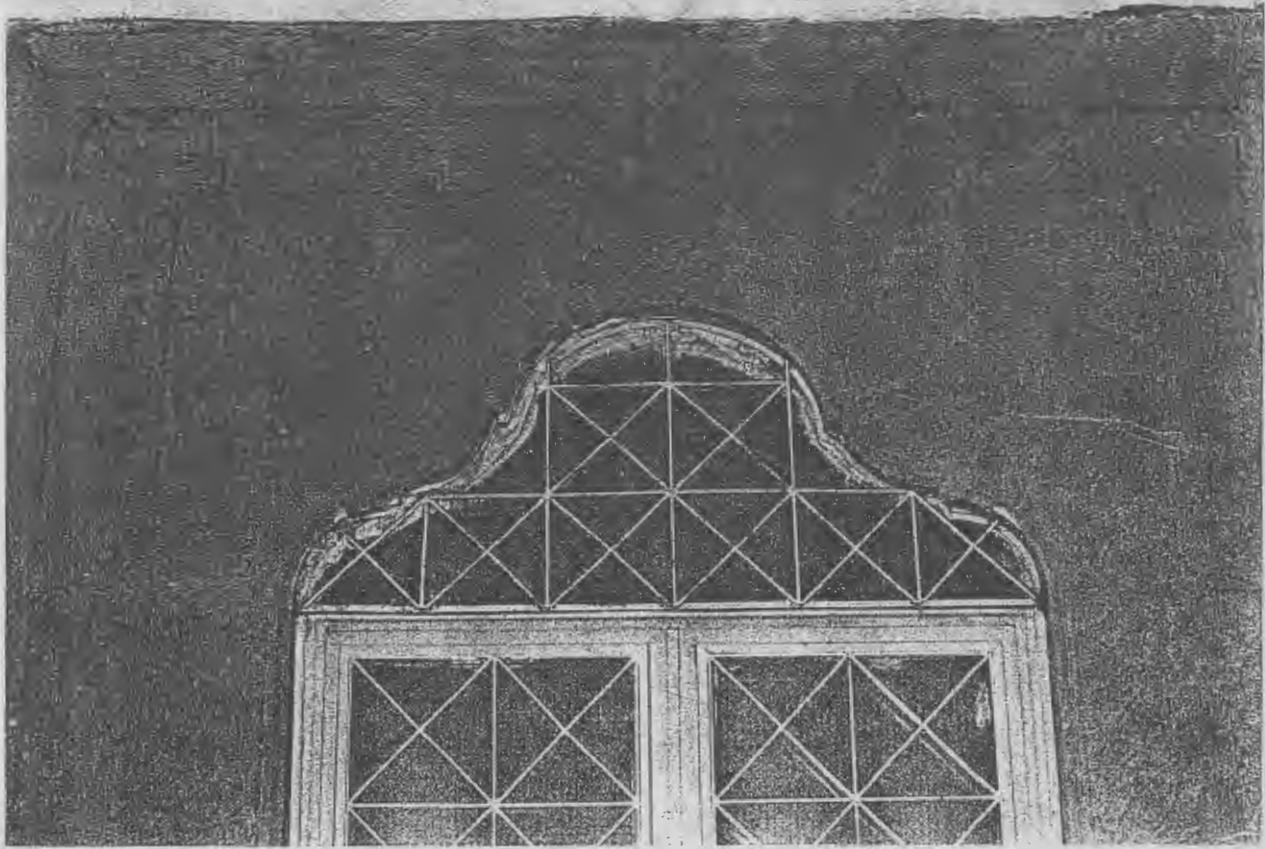
βορινές) προσβάσεις πού εἶχαν σάν κύριες οἱ παλιές ἐκκλησίες καί διατήρησε στά Τρίκαλα καί ἡ Ἁγία Παρασκευή.

Ἡ νεοκλασική μορφολογία ἐπιβάλλεται ἐδῶ, στήν ἐκκλησία τῆς «Ἐπίσκεψης», μέ ἄτυχο τρόπο, καθώς διασπεί τήν ἐνότητα ἐπιφάνειας καί θεμάτων, ἐνότητα πού χαρακτηρίζει γιά ἐγγενεῖς λόγους αὐτά τά θυρώματα. Παραμερίζεται τό κοιλόκυρτο κυμάτιο καί εἰσάγεται τό ὀριζόντιο ἀνώφλι. Ἡ λύση δέ θά ἐνοχλοῦσε ἐάν ἐξ αἰτίας τοῦ νεοκλασικοῦ ἐνθουσιασμοῦ δέν πρόσθεταν κατά τό συνταγολόγιο ἐπίκρανα στίς παραστάδες (εἰκ. 23γ). Ἀλλά ἔτσι ξεπροβάλλει μιὰ κραυγαλέα ἀντίθεση μέ τήν οὐσία τῆς παραδοσιακῆς μορφῆς. Δηλαδή τά ἀλλοῦ γιά μορφολογικούς λόγους ἀπαραίτητα νεοκλασικά ἐπίκρανα, στήν περίπτωσή μας δέ πολύ πληθωρικά, τοποθετήθηκαν ἐκεῖ πού ὁ λαϊκός μάστορας ἀκριβῶς θά ἤθελε νά κρύψει κι αὐτόν τόν ὀριζόντιο ἀρμό ἀνάμεσα στό ὑπέρθυρο καί στήν πάνω ἐδρα τῶν παραστάδων. Γιατί τό παραδοσιακό λιθανάγλυφο θύρωμα ἱκανοποιεῖται μέ τήν ἐνιαία ἐπιφάνεια, πού μακάρι νά ἦταν ὀλόλιθη. Δηλαδή μιὰ ἐπιφάνεια ἐνιαία πού θά θυμίζει τό ἀρχέτυπό της, αὐτό πού δέ γνωρίζει χωρισμό φερομένων καί φερόντων μερῶν, δηλαδή τήν ἀρχέτυπη μορφή τοῦ ξύλινου τέμπλου.

11. Ἕνα ἄλλο φαινόμενο πού παρακολουθεῖ νομίζω τή νεοκλασική παρουσία - τό θίξαμε πρῖν - εἶναι ἡἀλλοίωση τῆς παλιότερης κλίμακας τῶν θυρωμάτων. Παράλληλα δηλαδή μέ τήν τάση γιά μεγαλύτερα καί φωτεινότερα κτίσματα καί ἀνοίγματα συμβάλλει σ' αὐτό

Εικ. 22α. Θεσσαλικά Τρίκυα. Ἐκκλησίη Φανερωμένης, 1849-1853. Τὸ κεντρικό καὶ κύριον ὀπτικό θύρωμα.

Είκ. 22β. Ύπέρθυρο θυρώματος είκ. 22α.

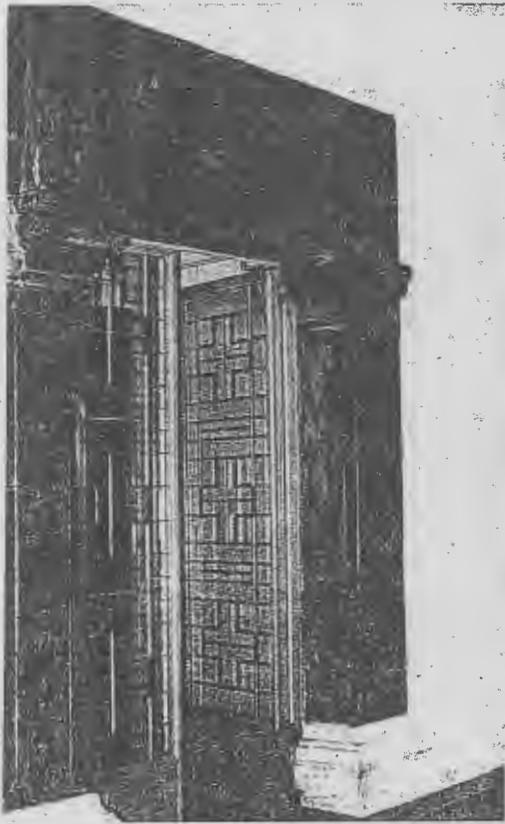
καί ἡ διάθεση τῆς νεοκλασικῆς μορφολογίας γιά μνημειοδέστερο μέγεθος. Νεοκλασικὲς ἐπιδράσεις ἀνιχνεύονται καί ἄλλοῦ. Δηλαδή στὸν προοδευτικὸ περιορισμὸ (τελικά στήν ἐγκατάλειψη) τῆς γλυπτῆς διακόσμησης, ἰδιαίτερα στό ὑπέρθυρο, καί στήν ἐμφάνιση ἢ ἀντικατάστασή της - σέ ὀρισμένες περιπτώσεις - μέ ἐπιγραφές κεφαλαίων γραμμάτων μέ ἀκρέμονες. Παράδειγμα τὸ λιθανάγλυφο θύρωμα στό Περτούλι τοῦ 1863 (είκ. 23δ), παράδειγμα μιᾶς μεταβατικῆς φάσης, ὅπου ἡ μορφολογία τῶν ψηφίων εἶναι ἡ ἴδια μ' αὐτήν στό ἐνεπίγραφο ὑπέρθυρο τοῦ δυτικοῦ θυρώματος τῆς «Ἐπίσκεψης» Τρικάλων²⁹.

12. Ἡ «ὀρθογωνοποίηση» τῶν ἀνοιγμάτων ἐξάλλου, δηλαδή ἡ κατασκευαστικὴ καί μορφολογικὴ κίνηση μέσα στό 19ο αἰώνα νά ἐγκαταλειφτεῖ τὸ τοξοτὸ ὑπέρθυρο γιά χάρη τῆς ὀρθογώνιας μορφῆς στὰ ἀνοίγματα, εἶναι γνωστὴ τάση καί ἐξέλιξη καί σ' αὐτὴ τὴν παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς ὑπαίθρου. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς μορφολογίας ἰδιαίτερα τῶν παραθύρων στὰ τελευταῖα 300 περίπου χρόνια³⁰. Ἡ μορφολογία αὐτὴ σταθεροποιεῖται στὰ σπιτία τοῦ νότιου ἑλλαδικοῦ χώρου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα

(είκ. 24) (στὶς ἐκκλησίες περίπου 20 χρόνια νωρίτερα) (είκ. 25), καί κυριαρχεῖ στὰ τέλη τοῦ ἴδιου αἰώνα (είκ. 26). Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ δέν εἶναι ἄσχετη μέ τὸ ὅ,τι μπορεῖ νά συμβαίνει στό βόρειο χῶρο, ἀφοῦ ἀπὸ ἐδῶ κατεβαίνουν τὰ δραστήρια σινάφια τῶν μαστόρων.

*

13. Ἐτσι ἡ λαϊκὴ ναοδομία τῶν δυτικοθεσσαλικῶν χωριῶν θά παραλάβει ἀνετα καί (οὐσιαστικά) μόνο τὸ νεοκλασικὸ ὀριζόντιο ὑπέρθυρο, ἀπορρίπτοντας τὰ ἐπίκρανα καί στὴ θέση τους κρατώντας τὰ κάτω τόξα τῆς παλιότερης μορφῆς τῶν κοιλόκυρτων ὑπέρθυρων, διατηρώντας ἔτσι τελικά τὴν ἐνιαία ἐπιφάνεια τοῦ θυρώματος καί τῆς ἀνάγλυφης διακόσμησης του. Συναπτό παράδειγμα παρέχουν τὰ θυρώματα τοῦ Ἁγίου Ἰθανασίου στό Μεγαλοχώρι (πρὶν Μποχούνιστα), μία ὄρα δρόμο ἐξω ἀπὸ τὰ Τρίκαλα· στό δυτικὸ θύρωμα (είκ. 27) παρὰ τὴν ἐντύπωση συνεχοῦς διακοσμημένης ἐπιφάνειας, καλύτερη παρατήρηση φανερώνει ὡς ἕνα βαθμὸ τονισμὸ τοῦ ἀρμού ἔδρασης τοῦ ὑπέρθυρου πάνω στὶς παραστάδες (είκ. 28): ἀντιμετώπιση ἀσύμφωνη μέ τὸν παραδοσιακὸ κανόνα, ὅπως ἀκόμα (περισσότερο;) εἶναι ἡ μετάρθεση καί ἀνύψωση τοῦ βασικοῦ στοιχείου

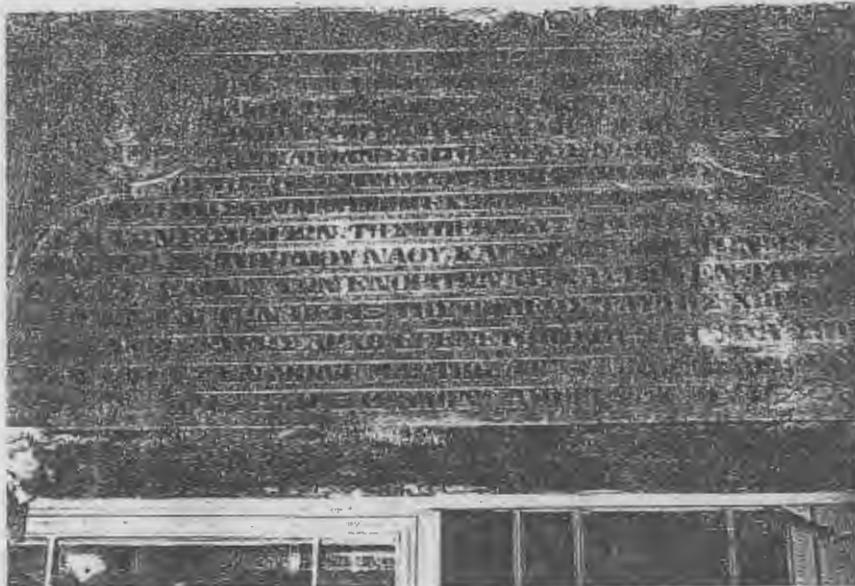

Εἰκ. 23α. Θεσσαλικά Τρίκαλα. Ἐκκλησία ἡ ὀνομαζόμενη «Ἐπίσκεψη». Ἀντικό κύριο θύρωμα, 1863 (-1867).

τοῦ ἀνθοφόρου κανθάρου ἀπό τῆ βάση τῶν παραστάδων πάνω ἀκριβῶς ἀπό τόν ἀρμό πού ἀναφέραμε· ὅμως ὁμερικός τονισμός αὐτοῦ τοῦ ἀρμοῦ ἀποκαλύπτει μία διεργασία ἐξέλιξης ταιριαχτῆς στό ὑλικό καί σύμφωνης μέ τῆ στατική λειτουργία τοῦ φερόμενου ὀριζόντιου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους - διεργασία ἀνολοκλήρωτη ἀφοῦ μία δευτέρη κατακόρυφη ζώνη συνεχίζει νά σκαλίζεται καί στό ὑπέρθυρο καί στίς παραστάδες ἐνιαία δηλαδή χωρίς καμιά διακοπή τῆς διακόσμησής στόν ἀρμό.

Πρέπει νά προστεθεῖ, ὅτι στίς διεργασίες αὐτές ὑπάρχει πραγματικά μία κίνηση ἰδεῶν καί εἰκαστικῶν ἐρεθισμάτων πού πηγάζουν ἀπό τά παλιότερα κτίσματα: Ἐξάλλου ἀφοῦ ἡ ἐκκλησία αὐτή τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Μποχούνιστας χρονολογεῖται στά 1868-1871 μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι εἶναι ἔργο τῆς ἴδιας συντεχνίας μαστόρων πού ἔχτισε τήν «Ἐπίσκεψη» Τρικάλων καί τήν τελείωσε τό 1867. Στήν τελευταία αὐτή ἐκκλησία, ὅπως εἶδαμε, εἶχε ἤδη ἐφαρμοστεῖ στά πλάγια καί δευτερεύοντα θυρώματά της ἡ ἀπλοποιημένη μορφή μέ τό ὀριζόντιο ὑπέρθυρο χωρίς ἐπίκρανα, ἀλλά καί χωρίς τήν παραδοσιακή διακόσμηση (εἰκ. 29, 30).

14. Ἡ ἀπλοποιημένη αὐτή μορφολογική ἐκδοχή, συνεπῆς στό πνεῦμα ἀντιμετώπισης τοῦ θέματος ἀπό τήν παραδοσιακή ἀρχιτεκτονική, ἀφομοιώνεται ἀπ' αὐτήν καί στό ἐξῆς κυριαρχεῖ καί ἐξελίσσεται ἀκόμα. Μία ἐξέλιξη ὅμως πού παρακολουθεῖται ἀπό φθορά καί πτώση τελικά τῶν λιθανάγλυφων. Αὐτό τό παρουσιάζει

Εἰκ. 23β. Ασπρομέρεια εἰκ. 23α: Τό ἐπιγράφο ὑπέρθυρο.

Εικ. 23γ. Αεπτομέρεια εικ. 23α: Τό νεοκλασικό ύπέρθυρο.

ή εκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, 1892, στό ὁμώνυμο χωριό (πρὶν Ζαπκέοι ἢ Ζαπτσόοι), στό κύριο βόρειο θύρωμά της (εἰκ. 31), καί στήν ἀπλοποιημένη θύρα τοῦ γυναικωνίτη (εἰκ. 32). Στά 1909 κτίζεται ἡ πόρτα τοῦ καμπαναριοῦ τῆς ἴδιας ἐκκλησίας ἀκόμα ἀπλούστερη (εἰκ. 33).

15. Ἡ μορφή αὐτή προσλαμβάνεται τώρα καί ἀπό τήν κοσμική λαϊκή ἀρχιτεκτονική, ὅπως δείχνουν παραδείγματα ἀπό ἐξώπορτες (εἰκ. 34), ἢ αὐλόπορτες στά Τρίκαλα, δύο τουλάχιστον χρονολογημένα στά 1878 (εἰκ. 35) καί 1881 (εἰκ. 36). Βέβαια ἡ μορφή αὐτή ἦταν γιά τούς Ἡπειρώτες καί Μακεδόνες μαστόρους ἐξέλιξη καί ἐμπλουτισμός μιᾶς γνωστής τους παλιότερης διαμόρφωσης τοῦ πάνω μέρους θυρῶν καί παραθύρων (εἰκ. 37) γιά τήν ἐπίτευξη μικρότερου ἀνοίγματος στήριξης τοῦ ὑπέρθυρου καί ἔτσι ἔγινε ἀπ' αὐτούς καλόδεκτη. Ὡστόσο πρέπει νά ἐρευνηθεῖ μήπως ἡ τέτοια μορφολογία τῶν ἐπίκρανων καί ἡ χρήση τους στά σπίτια εἶναι ἐπιβίωση εἴτε αὐτόνομη ἐξέλιξη τοῦ γνωστοῦ αὐτοῦ στοιχείου στους βορειοελλαδίτες μαστόρους ἀπό παλιότερα. Ἀλλά τελικά καί αὐτή ἡ μορφή φαίνεται ὅτι δέ θά ἀργήσει νά σβήσει, ἀφοῦ πρὶν εἶχαν ἤδη ἐξαφανιστεῖ τά λιθανάγλυφα στολίδια της.

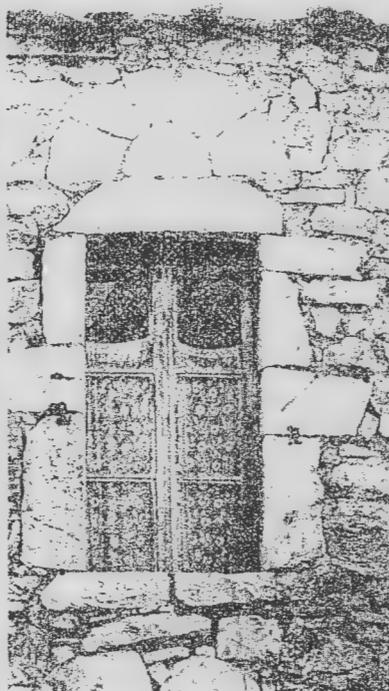
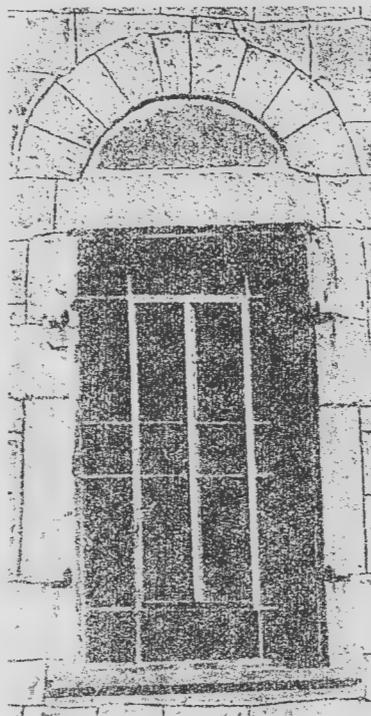
16. Ἀπό τό ἄλλο μέρος ἐξάλλου ἐμφανίζεται μιᾶ ὄριμη (δηλαδή συνεπής) τοπική νεοκλασική μορφή θυρώματος σέ θεσσαλικές ἀστικές ἐκκλησίες. Στή μικρή πόλη μέ τή μεγάλη παράδοση Τύρναβο χτίστηκε στά 1872 μιᾶ ὁμοίωτη ἐκκλησία μέ τίς τρεῖς τῶν Τρικάλων, ἔχοντας καί αὐτή ἐνσωματώσει ὀργανικά πέτρινο τό παραδοσιακό χαγιάτι: ἡ Φανερωμένη (ἢ «Ἁγία Φανερωμένη» καθώς λέει τό λαϊκότερο χριστεπώνυμο πλήρωμα καί ἐδῶ, ὅπως καί στά Τρίκαλα). Ἡ δυτική καί κύρια, τώρα καί ἐδῶ, θύρα διαμορφώνεται λιτά ἀπό τίς παραστάδες της καί τό ὀριζόντιο ὑπέρθυρό της (εἰκ. 38). Παραστάδες καί ὑπέρθυρο δένονται σέ ἓνα σύνολο καθώς πλαισιώνονται ἀπό τό γνωστό καλά διαμορφωμένο κυμάτιο. Ἐδῶ στόν Τύρναβο χρησιμοποιεῖται αὐτό τό κυμάτιο ἀκόμα καλύτερα καθώς πλαισιώνοντας τίς κατακόρυφες παραστάδες δέν κάμπεται κατά ὀρθή γωνία (δηλαδή ὀριζόντια) πολύ πάνω ἀπό τήν κάτω ἔδρα τῶν παραστάδων (ὅπως σέ τρικαλινά παραδείγματα), ἀλλά ἀκριβῶς σ' αὐτή, δηλαδή στό κάτω-κάτω μέρος τῶν παραστάδων. Ἀνάμνηση τοῦ πρὶν πλούσιου λαϊκοῦ λιθανάγλυφου διάκοσμου ἀποτελοῦν δύο ἀσύνδετα μεταξύ τους ἀνθέμια πάνω στό ὑπέρθυρο.

*

17. Τά λιθανάγλυφα θυρώματα τῶν ἐκκλησιῶν γεννήθηκαν στό 18ο αἶώνα, ἓνα πολιτιστικό φαινόμενο πού δέν πρέπει νά εἶναι ἄσχετο μέ τήν ἀναγέννηση πού ἔφερε τότε ἡ οικονομική ἀπογείωση καί ὁ «νεοελληνικός διαφωτισμός». Τό τέλος τους συμπίπτει μέ τό ξερίζωμα καί τῶν τελευταίων σχεδόν στοιχείων τῆς λαϊκῆς τέχνης καί ἀρχιτεκτονικῆς, φαινόμενα μαρasmus συνδεδεμένα μέ τίς ἐξελίξεις πού ἀκολούθησαν στό θεσσαλικό χῶρο μετά τήν ἐνσωμάτωσή του στό ἐλεύθερο ἑλληνικό βασίλειο πρὶν ἀκριβῶς ἀπό 100 χρόνια στά 1881.

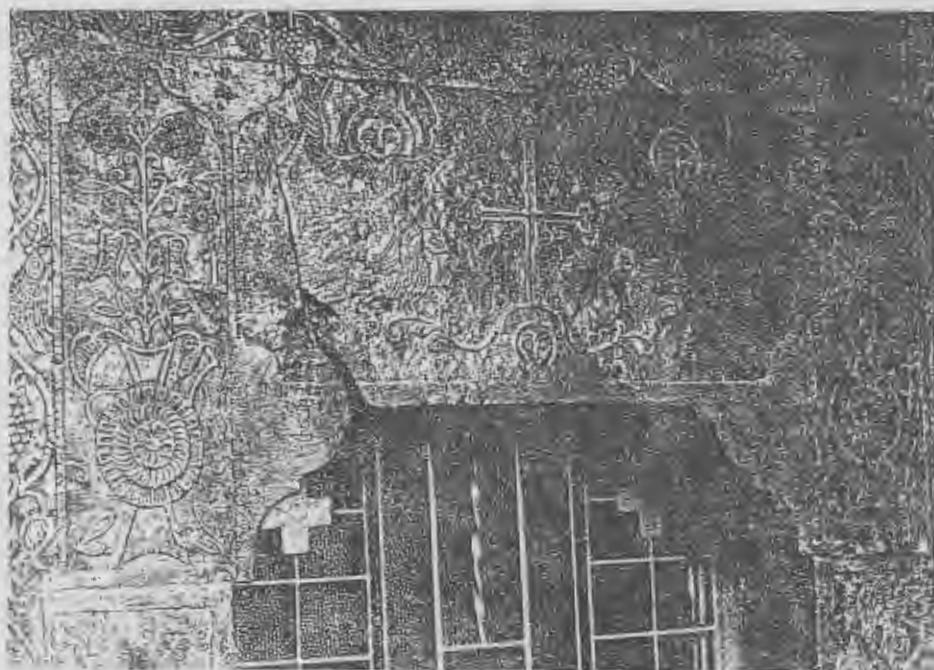
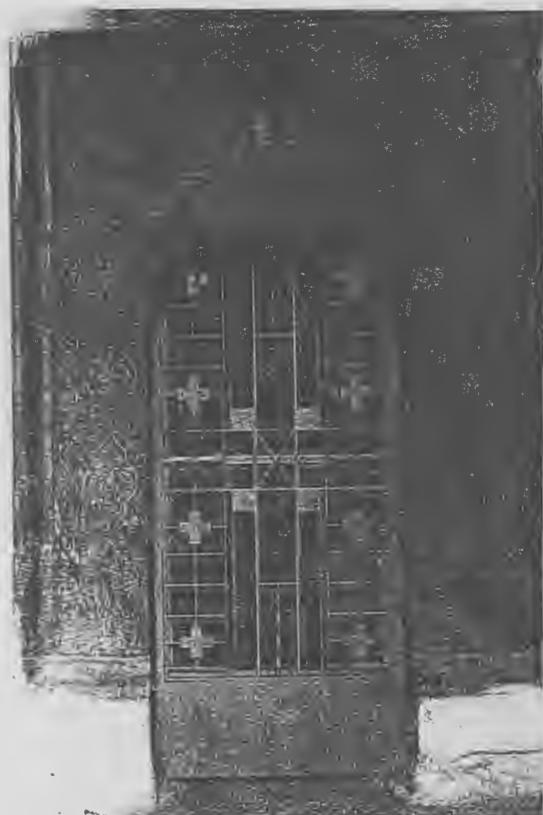
Εικ. 23δ. Περτούλι Τρικάλων. Ἐκκλήσια Μεταμόρφωσης (σήμερα στή θέση της νεότερης). Τό ὑπέρθυρο τοῦ λιθανάγλυφου θινρώματος. «ΑΨΞΓ (1863) ΑΨΥΓΟΥΣΤΟΥ Α΄».

Εικ. 24. Κοριό Δρυάει ἐπαρχίας Ὀλυμπίας νομοῦ Ἠλείας. Παράθυρο σπιτιοῦ Τζαβέλα Χρονολογημένον ἐπιγραφικῶς 1855.

Εικ. 25. Δημητσάνα Ἀρκαδίας. Ἐκκλήσιον Ἁγίου Χαραλάμπος. 1832. Παράθυρο στή νότια ὄψη.

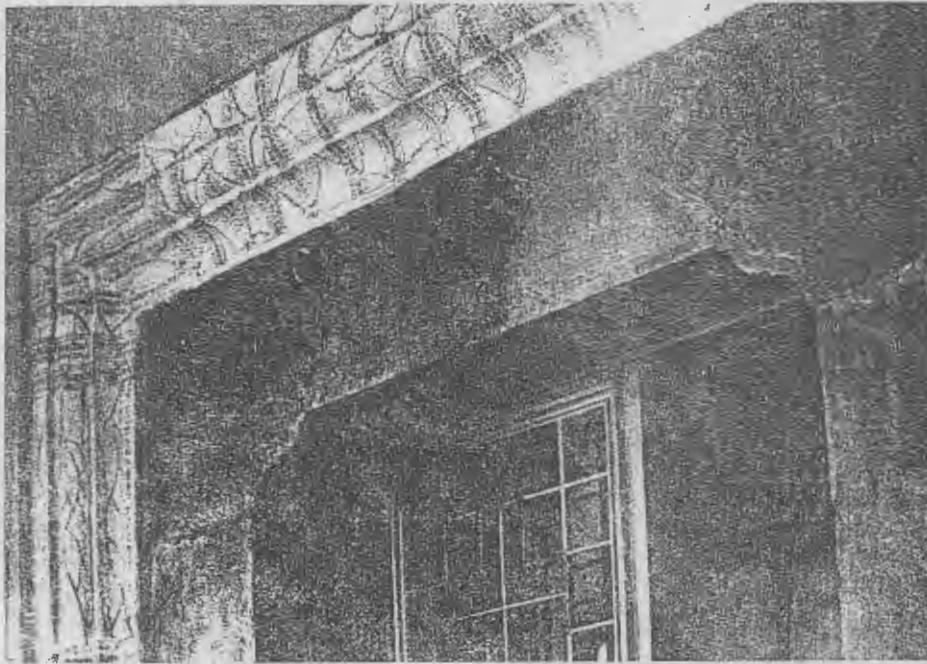
Εικ. 26. Στεμνίτσα Ἀρκαδίας. Σπίτι Κωνσταντίνου Ἰωάννου (-Φοριῶν). Παράθυρο ἀνακαινισμένης οἰκίας γύρω πρὸς 1890.

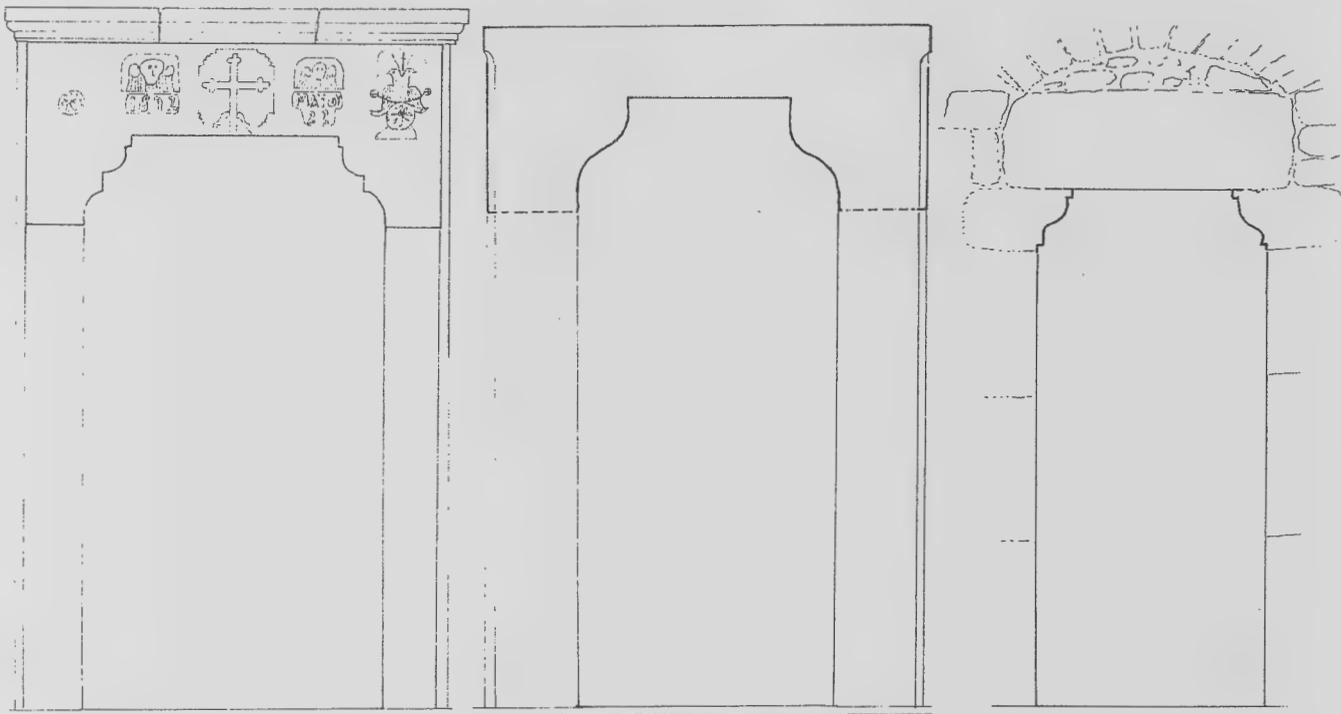
Εικ. 27. Μεγαλοχώρι (πρίν Μποχουίνιστα) Τρικάλων. Ἐκκλήσια Ἁγίου Ἀθανασίου 1868 - 1871. Δυτικό θύρωμα, π. 1868

Εικ. 28. Λεπτομέρεια μὲ τὸ ὑπερθυρο θυρώματος εἰκ. 27.

Εικ. 29. Θεσσαλικά Τρίκαλα Ἐκκλήσια ἢ λεγόμενη «Ἐπίσκεψη». Βόρειο δευτερεύον θύρωμα.

Εικ. 30. Λεπτομέρεια με τὸ ὑπέρθυρο θυρώματος εικ. 29.

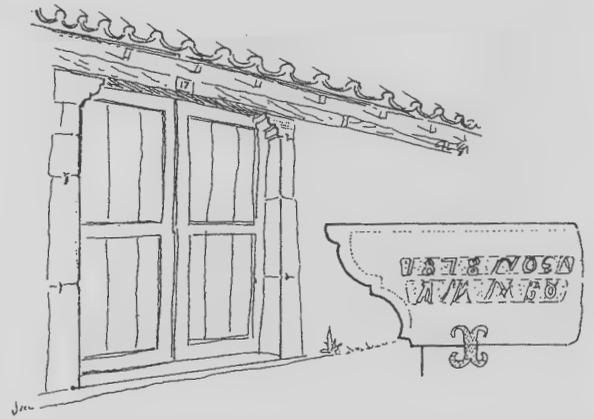
Εικ. 31. Χορὸν Ἁγίων Ἀποστόλων (πρὶν Ζαγκέοι). Ἐκκλησία Ἁγίων Ἀποστόλων. Κύριο θύρωμα 1892. (Σκαρίφημα ἀπὸ διαφάνειας).

Εικ. 32. Θύρα γυναικονίτη ἐκκλησίας εικ. 31. (Σκαρίφημα ἀπὸ διαφάνειας).

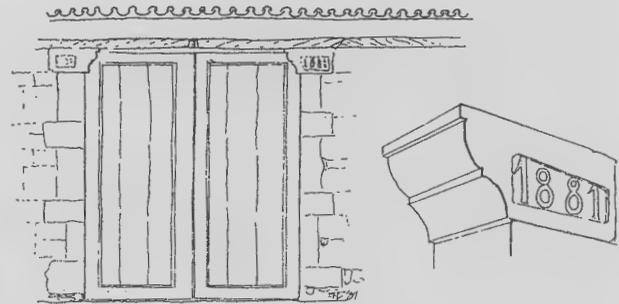
Εικ. 33. Πόρτα κωδονοστασίου, 1909, ἐκκλησίας, εικ. 31. (Σκαρίφημα ἀπὸ διαφάνειας).

Εικ. 34. Θεσσαλικά Τρίκαλα. Ένορία εκκλησίας «Επίσκεψης». Σπίτι δόων Παύλου Μελά και Εύρ. Παπαθανασίου. Έξώπορτα. (Σκαρίφημα από διαφάνεια).

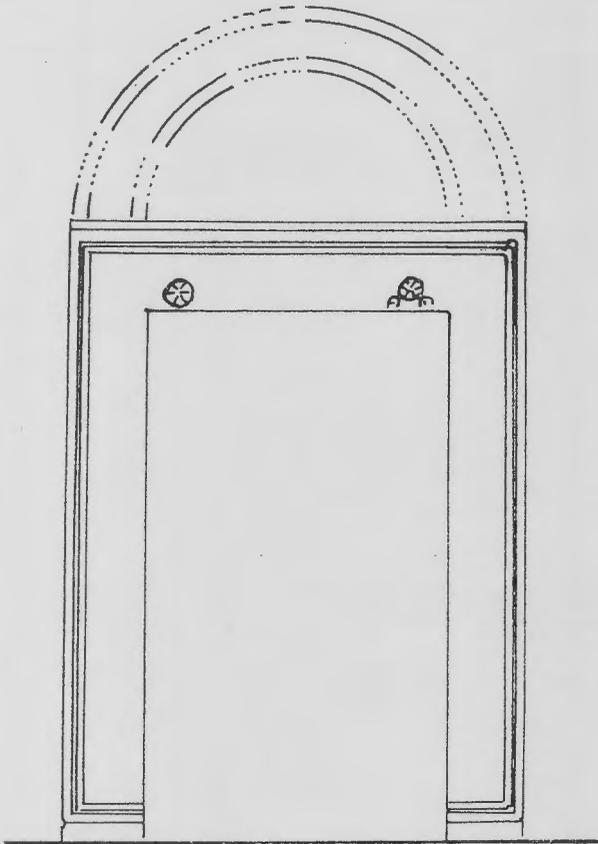

Εικ. 35. Θεσσαλικά Τρίκαλα. Ένορία εκκλησίας «Επίσκεψης». Αύλοπορτα σπιτιού δόου Παύλου Μελά 3 του έτους 1878. (Σκαρίφημα από διαφάνεια).

Εικ. 36. Θεσσαλικά Τρίκαλα. Ένορία εκκλησίας «Επίσκεψης». Αύλοπορτα σπιτιού δόου Διοδώρου 3 του έτους 1881. (Σκαρίφημα από διαφάνεια).

Εικ. 37. Άλωνίστανα Άρκαδίας. Σπίτι Τουρκο-Βασίλη. Παράθυρο αρχικής φάσης 1825 (·). -όμοια είναι και τής προσθήκης 1829

Εικ. 38. Τύρναβος. Ἐκκλησία «Φανερωμένης» 1872. Δυτικό θύρωμα. (Σκαρίφημα ἀπὸ φωτογραφία).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- «Ἄρμολόι», Τρίμηνη ἔκδοση μὲ θέματα ἀπὸ Πυρσόγιαννη καὶ τὰ γύρω μαστοροχώρια, τεύχος 3 (Μάιος 1977).
- Giannopoulos, N.J., «Les constructions byzantines de la région de Demetrias (Thessalie)» BCH 44(1920) 181-209.
- Γουργιώτης, Γ.Κ., «Ἡ νεοκλασικὴ μας Λάρισα» περ. Σπαρμός, Λάρισα. Περίοδος Δεύτερη - τεύχος 17 (Ἀπρίλης 1978).
- Γουργιώτης, Γ.Κ. Ὁ νεοκλασικισμὸς στὴ Θεσσαλία. Στ' Ἐκθεση (Λάρισα), ἔκδοση: Λαογραφικὴ Ἐταιρεία Λαρίσης, 1979.
- Gourioutou, Lena «Bas reliefs metabyzantins sur pierre de la Thessalie Occidentale, Encadrements des portes et plaquettes encastrees aux murs des églises et fontaines» La Thessalie? Actes de la Table Ronde 21-24 Juillet 1975, Lyon p. 319-338. - Lyon, Collection de la Maison Orient Méditerranéen N° 6 Série Archéologique 5, 1979.
- Ζώρα, Πόπη, «Εἰσαγωγὴ στὴν Ἑλληνικὴ Λαϊκὴ Γλυπτικὴ» περ. Ζυγός, ἔτος XI, Ἀθήνα, Μάιος 1966, σσ 35-36.
- Ζώρα, Πόπη, «Λιθογλυπτικὴ» στὸν τόμο: Νεοελληνικὴ Χειροτεχνία. Διεύθυνση ἐκδόσεως Στέλιος Α. Παπαδόπουλος, Ἀθήνα, ἔκδοση Ἐθνικ. Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, 1969, σσ 30-47.
- Λεωνίδου - Στυλιανοῦ, Ρέα, «Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδας στὸ Ζουπάνι» στὸν τόμο (Χ. Μπούρα) Ἐκκλησίαι στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση, Ἀθήνα: ἔκδοση ΕΜΠ, 1979, σσ. 67-82.
- Μακρῆς Κίτσος, Ὁ Καπετάν Στέργιος Μπασδέκης καὶ ὁ γλύπτης Μίλιος, Βόλος: Μάιος 1955.
- Μακρῆς, Κίτσος, Ἡ Λαϊκὴ Τέχνη τοῦ Πηλίου, Ἀθήνα, ἔκδοση «Μέλισσα», 1976.
- Μακρῆς, Κίτσος, Βήματα, χ.τ. (Ἀθήνα), «Κέδρος», 1979, (ἀνατυπώσεις ἄρθρων κυρίως ἀπὸ τὴν ἔφημερίδα Ἀθηνῶν «Τὸ Βῆμα», τῆς περιόδου Σεπτεμβρίου 1948 - Ἰουνίου 1978, μὲ παράρτημα εἰκόνων),
- Millet, Gabriel, «Remarques sur les sculptures byzantines de la région de Demetrias»: BCH 44(1920) 210-218.
- Μουτσόπουλος Νικόλ. Κ., — Τὰ Ἀρχοντικὰ τῆς Σιάτιστας. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Α' τόμο τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., 1964.
- Μπούρας, Χαράλαμπος, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση (1453-1821)»: Ἀρχιτεκτ. Θέματα 3(1969) 164-172.
- Νικήτα - Σκαρτάδου Βικτωρία, Ὁ γλύπτης Μίλιος στὸν τόπο του - Ἀνάπτυξη ἀπὸ τὸ περιοδικὸ «Ἄρμολόι» ἀριθμ. 4-5, Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1977.
- Νικήτα - Σκαρτάδου Βικτωρία, Τὸ Μοναστήρι τῆς Μπουνάσιας καὶ τὰ λιθανάγλυφά του (1816) (Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ ΙΖ' τόμου τῶν «Μακεδονικῶν» (σελ. 212-233, Resumé σελ. 234). - Θεσσαλονίκη 1977 (:Δημοσιεύματα τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν).
- Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας, «Ἡ Προμετωπὶς τῶν κωδίκων Βατικανοῦ 1162 καὶ Παρισινοῦ 1208»: ΕΕΒΣ (=Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν) 13 (1937), 158-178.
- Πετρονάτης, Ἀργύρης, Ὑπόμνημα περὶ τῶν σπουδῶν καὶ τοῦ ἔργου του. Ἀθήνα: ἔκδοση συγγραφέα, Φεβρουάριος 1981.
- Rice, David Talbot, Byzantine Art, (1935), ἀναθεωρημένη καὶ συμπληρωμένη ἔκδοση Penguin Books Ltd, Harmondsworth, Middlesex, England, 1968.
- Τσαπαρλῆς, Εὐστράτιος, Ξυλόγλυπα τέμπλα Ἡεῖρου 17ου - α' ἡμίσεος 18ου αἰ. - πρόστυπα ξυλόγλυπα. Διατριβὴ ἐπὶ Διδασκαλία (Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν 1980). Ἀθήνα: χ. ἔκδ. (ἔκδοση συγγραφέα;) 1980.
- Φλωράκης, Ἀλέκος Ε., Ἡ λαϊκὴ λιθογλυπτικὴ τῆς Τήνου (1979) Ἀθήνα: ἐκδόσεις Φιλιππότη, 1980.

Χαρίσης, Βασίλης, Ζαγοροχώρια, Ἀθήνα: Ἐκδοση Γεν. Διευθύνσεως Οἰκισμοῦ, Ὑπ. Δ.Ε. (= Ὑπουργείου Δημοσίων Ἔργων), 1979.
Χατζηδάκης, Μανόλης, Εἰκόνας Ἀγίου Γεωργίου Βενετία 1975 (παράρτημα «Θησαυρισμάτων» 8).

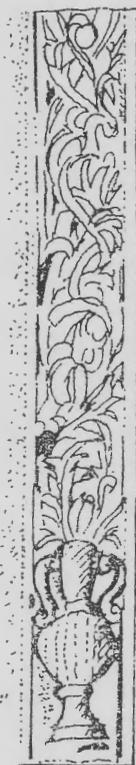
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἀνακοίνωση στό Α' Συμπόσιο βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καί τέχνης μέ θέμα: «Νεότερα Εὐρήματα - Νεότερες Ἔρευνες» ὀργανωμένο ἀπό τή Χριστιανική Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία, Ἀθήνα: Τρίτη 28 ἕως Πέμπτη 30 Ἀπριλίου 1981, στήν πρωϊνή συνεδρίαση τῆς Τετάρτης 29.4.1981...
Τό θέμα ἀφορμήθηκε ἀπό τήν ἀπασχόλησή μου μέ τήν ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Μεγάλης Πουλιάνας τῶν θεσσαλικῶν Τρικάλων (βλ. Πρακτικά τοῦ Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Θεσσαλικῶν Σπουδῶν = Θεσσαλικά Χρονικά, 14 (1982) στό τυπογραφεῖο καί τό χρονολογούμενο (5 Μαῖου 1814) λιθανάγλυφο θύρωμά της (εἰκ. 1) σέ συνδυασμό μέ τίς ἐπιπτώσεις τοῦ νεοκλασικισμοῦ πάνω στήν παραδοσιακή τέχνη, ἰδιαίτερα στό θεσσαλικό χῶρο ἀπό τήν ἐποχή τῆς ἐνσωμάτωσής του τό 1881 στό «ἐλεύθερο ἑλληνικό βασίλειο»: βλ. συμπεράσματα στό τέλος.
2. Μακρῆς (1976) 127 α'.
3. Ξυγγόπουλος, ΕΕΒΣ 13 (1937) 158.
4. Rice (1968) 389.
5. Giannopoulos, BCH 44 (1929) 181 κπ.
6. Millet, BCH 44 (1920) 211-212, εἰκ. 13.
7. Millet, δ.π. 212 κπ.
8. Γιά τή νεοελληνική λιθογλυπτική: Ζώρα (1966) ἢ ἴδια (1969), Μακρῆς (1955), Φλωράκης (1980). Βλ. καί: Μακρῆς (1979) 192 γιά τό ὁλόσωμο γλυπτό «λαϊκό πορτραῖτο» τῆς κύρα Βασιλικῆς, 1818. Στό «Ἀρμολοί» τεύχος 3 (Μαῖου 1977) σσ. 14, 15, 20: Λιθανάγλυφα Ἀγίου Νικολάου Πυρσόγιαννης, 1774.
9. Μπούρας, Ἀρχιτεκτονικά Θέματα 3 (1969) 165, εἰκ. 2. Ἄρκετά παλιό καί τό θύρωμα τοῦ Ἀγίου Νικολάου Πάου Πηλίου, 1778: Μακρῆς (1979) 31 κπ., εἰκ. χ. ἀριθ. (4).
Ἔχω πληροφορίες τώρα γιά τήν ὑπαρξη πάλι στό Πήλιο κοιλόκυρτου ὑπέρθυρου παλιότερου, χρονολογούμενου στό μέσα τοῦ ἴδιου - 18ου αἰώνα.
10. Μουτσόπουλος (1964) ἀντίστοιχα σ. 50, 51, Πίν. 53, Πίν. Ζ' καί σ. 57, Πίν. Δ'.
11. Χαρίσης (1979) εἰκ. σ. 204 (διακρίνεται στό πάνω πλαίσιο τοῦ ὑπέρθυρου).
12. Λένα Γουριώτη, Λάρισα, ἀπό ἀνέκδοτη ἐργασία παρουσίας συλλογῆς λιθανάγλυφων δυτικῆς Θεσσαλίας σέ συνεργασία καί μέ πρωτοβουλία τοῦ φωτογράφου τοῦ θεσσαλικοῦ χῶρου καί τῶν μνημείων τοῦ Τάκη Τλούπα, (πού θά ἐκδοθεῖ πιθανότατα ἀπό τό «Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ἴδρυμα» Β. Παπαντωνίου, Ναύπλιον). Τήν ἴδια εὐχαριστῶ γιά τή σχετική ἐπιστολή της τῆς 25-3-1981.
Αὐτοψία μας στίς 11 Ἰουλίου 1981 μέ τόν ἀρχιτέκτονα Γιώργο Βελήνη, Θεσσαλονίκη, καί τίς ἀρχαιολόγους Μαίρη Σιγανίδου, Εὐγενία Γιούρη καί Πολυξένη Βελήνη, Πέλλα, πού καί ἀπό ἐδῶ εὐχαριστῶ.
13. Πρβλ. καί Γουριώτη (1979) 329, φωτογραφία Ν.5. Εὐχαριστῶ τήν Ἡγουμένη Ἀγαθοκλίτη Οἰκονόμου καί ὄλη τήν ἀδελφότητα τῆς Μονῆς Ἀγίου Στεφάνου πού διευκόλυναν τήν ἐπιστημονική ἐκεῖ ἔρευνα τή 10η Μαρτίου 1981.
13α. Βλ. σημ. 25.
14. Βλ. σημ. 1 καί εἰκ. 1 καί 2.
15. Βλ. σημ. 7 (Millet).
16. Μακρῆς (1976) εἰκόνα τῆς σελ. 133. καί Ζώρα (1969) σελ. (38) εἰκ. 4.
17. Τσαπαρλής (1980) πίν. 27β καί πίν. 28, πρβλ. σελ. 101. Γιά τή χρονολόγηση βλ. σελ. 77.
18. Ὁ ἴδιος (1980).
19. Βλ. Ξυγγόπουλος, ΕΕΒΣ, 13 (1937) 158 κπ. εἰκ. 1 τῆς σ. 160.
20. Χατζηδάκης (1975) πίν. 13 εἰκ. 18: Κοίμησις Ἀγίου Δημητρίου, μέσων 16ου αἰ. Πίν. 47 = εἰκ. 62: Ἐμμ. Τζάν Φουρνάρη, Κοίμησις Ἀγίου Σπυρίδωνος, 1595. Καί στούς δύο πίνακες ὁ ἴδιος τύπος ἐκκλησίας, ἀκριβῶς τό ἴδιο θέμα στήν πύλη τους.
21. Νικήτα - Σκαρτάδου (1977), σ. 221, εἰκ. 4, σ. 224, εἰκ. 7.
Τό θύρωμα τῆς Μπουνάσιας παροῦσιάζει κάποιες ὁμοιότητες μ' αὐτό τῆς Τρανῆς Πουλιάνας.
22. Νικήτα - Σκαρτάδου (1977) 49-58: πρὶν τό 1795. Λεωνιδοπούλου - Στυλιανοῦ (1979) 75: μετά τό 1797.
23. Βλ. σημ. 9 (Μπούρας).
24. Μακρῆς (1976), ἰδιαίτερα σ. 127 κ.ε.
Ἡ Ρέα Λεωνιδοπούλου - Στυλιανοῦ γενναϊόδωρα μοῦ παραχώρησε σειρά σχετικῶν φωτογραφιῶν της ἀπό τό Πήλιο.
25. Φωτογραφία καί ἀρχική πληροφορία τῆς Αἰμιλίας Στεφανίδου, Θεσσαλονίκη, πού εὐγενικά μοῦ διέθεσε. Τόν τόπο ἐπισκέφτηκα κι ἐγώ στίς 7 Μαῖου 1981 μέ τή συνοδεία τοῦ Γιάνι (sic) Πίκουλα, πού εὐχαριστῶ, ὅπως εὐχαριστῶ καί τόν Παπ' Ἀντώνη Μπαλανίκα γιά τό φιλόξενο τρόπο του.
26. Γουργιώτης (1978) καί (1979).
27. Μακρῆς (1976) 74.
28. Ὁ τύπος αὐτός τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς μέ τροῦλο καί ἐνσωματωμένο διάροφο χαγιάτι συναντιέται καί σέ ἄλλα μέρη τοῦ βόρειου χῶρου, συγκεκριμένα στό Μέτσοβο. Λαμπρό του παράδειγμα ἀπαντᾶμε καί στό πελοποννησιακό Ἄργος, πιθανότατα ἔργο κι αὐτό βορειῶν μαστόρων: πρόκειται γιά τόν Ἅγιο Ἰωάννη τοῦ ἔτους 1828, ἀφιερωμένο ἐπιγραφικά στόν Ἰωάννη Ἄντ. (ωνομαρία) Καποδίστρια. Βρίσκεται πάνω στόν παραδοσιακό ὁδικό ἄξονα πού ἀπό τήν Τριπολιτσά

διέσχισε τό Ἄργος μέ κατεύθυνση πρὸς τὴν Κόρινθο, σέ κεντρικὴ λοιπὸν τότε περιοχὴ τῆς πόλης. Ἡ τρουλωτὴ αὐτὴ βασιλικὴ εἶναι στὸ νότιο χῶρο τὸ τελευταῖο δεῖγμα μιᾶς μακρόχρονης ἀρχιτεκτονικῆς πορείας πρὸς τὴ δημιουργία ἐντόπιας ναοδομίας. Μὴ θεωρηθεῖ σχῆμα λόγου, ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ ἡ κάλυψη τῶν πλαγίων κεραιῶν μέ τεταρτοσφαίρια καὶ ἡ ὁμοίοσημη ἐξωτερικὴ ἐμφάνισή τους ἐμφανίζονται σάν μπουμπούκια καρπῶν πού δέν ἐμελλε νά ἀνθίσουν. Κι αὐτὸ ἐξαιτίας τῆς βίαιας τομῆς πού ὁ νεοκλασικισμὸς προκάλεσε, ἀνακόπτοντας τὴ νεοελληνικὴ παράδοση, πού στὸν τομέα τουλάχιστον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ποτέ δέν ἀναπλήρωσε.

29. Αὐτοψία 10 Μαρτίου 1981.

30. Ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἀρθροῦ ἐρευνάει ἀπὸ τὸ 1973 τὴ μορφολογία τῶν παραθύρων στὴν Πελοπόννησο βλ. Πετρονάτης (1981) σ. 41, ἀριθ. 44: «Μορφολογία τῶν Παραθύρων στὴν παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Πελοποννήσου, 1715-1915».

Εἰκ. 13. Ἀνθοφόροι κἀνθάρτοι

Διεύθυνση συγγραφέα: Ἀργύρης Πετρονάτης, Ἀρχιτέκτων, ὁδὸς 28ης Ὀκτωβρίου 76, Ἀθήνα, Νέο Ψυχικόν.

Neoclassical influences on the stone - sculptured door-surrounds in churches of western Thessaly, on the occasion of 100 years after the annexation of Thessaly 1881-1981 .

1. This paper refers to the neo-hellenic stone-sculptured door-surrounds in churches with a «double-curved» arch (trilobe, a kind of round trefoil).

These door-surrounds are a revival of stone-sculpture in churches during the Byzantine era; an art which declined in the 11th and 12th centuries. Such door-surrounds are now found on the outside part of churches and generally have the above mentioned shape. The major area in which they are found is the cultural area of Pindos-Pelion-Athos and the regions influenced by this area. The revival of the art took place in the 18th century. To my knowledge, the oldest sample is the marble stone-surround in the church of St. George at Makrynitsa (1764). (Ch. Bouras, «Arhitektonika Themata» 3, (1969) 165 fig. 2) (fig. 2,3). In the decade that followed, several door-surrounds were made in Kato Zagori, Epirus, but they were less sophisticated in form, village of Fragades: 1778; V. Charissis, Zagorohoria 1979 fig. 204, (s. fig. 6). Village of Asprageli 1778: Lena Gourioti, Larissa, paper to be published (fig. 7,8). In my view, the oldest sample in western Thessaly is the one in St. Charalambous of the St. Stevens monastery at Meteora 1798 (fig. 9). Since the end of the 18th century there has been great production of such door-surrounds.

2. The door surrounds we examine have caused much speculation in connection with their origins, the era in which they appeared (possibly during the period of the «neo-hellenic enlightenment»), their extroverted nature, the fact that, although they are numerous and usually dated, they differ from one another etc. The variety in their decoration follows a unity of design motifs derived from the Byzantine tradition and has been complemented by the popular and Muslim arts. The role of the latter and especially the influence of the western art, need further investigation. A major source of their form may be the morphology of the screens carved on wood. (the earliest existing examples of which come from the 16th century. E. Tsaparlis, Xyloglypta templa Epirou 17—1st half of 18th century, 1980). The symbolic figure of the entrance of the temple and in particular, the figure of the central door of the sanctuary, denotes an access to the paradise on earth (cf. 12, 13). The corresponding light construction on wood of the latter decorated with golden material is leading us to those Byzantine people who have been portrayed.

These people are repetitively portrayed in «trilobe bows» on codex presentations (fig. 14) and portable icons decorated with churches (fig. 15).

3. If we compare the stone - sculptured door - surrounds of western Thessaly with samples from other regions

(Western Macedonia: monastery of Aghia Triadha at Vithos Pentalofos - Zoupani - after 1797 according to Rea Leonidopoulou - Stylianou in (Ch. Bouras), *Ekklesies stin Ellada meta tin Alosi*, 1979, p. 75 (fig. 17). Pilion: Makrinitisa, 1764 in Ch. Bouras 1969 *ibid* (fig. 2,3). In other parts of Pilion other examples from 1765: K. Makris, *H laiki tehni tou Piliou* 1976 p. 127 ff), we are inclined to believe - although reluctantly since the research has not finished - that the door - surrounds of western Thessaly may constitute a unity of their own.

That is, they may have been influenced and still retain the traits of such influence, by the decorative wood carvings in churches, more than any other door - surrounds.

4. In this paper, we only refer to a process that took place in the last stage of development of the door - surrounds of western Thessaly during the neo-classical era. This era may have appeared earlier in those areas that were annexed in the late 19th and early 20th centuries: in Thessaly however, it seems that the neo-classical era developed slowly - after 1881 especially in Larissa (G.K. Gouriotis, *The neo-classical era in Thessaly in Laographiki Etairia Larissis* 6, 1979). What we have just mentioned does not of course, imply that there were no neo-classical influences at an earlier stage (especially in Pelion during the middle of 19th century, K. Makris *ibid*. p. 74). Until the annexation of Thessaly, the combination of the creativity of popular art and the development of traditional architecture brought about an urban style in the construction of churches. Three relevant examples are found in Trikala, Thessaly: Aghia Paraskevi 1843 (fig. 18, 21a), Phaneromeni 1849—1853 (fig. 19), Episkepsis 1863—1867 (21b, 21c, 21d). It is interesting to note that these churches - and especially Episkepsis, a surname of Panaghia - , give us a good idea of the morphological development in the traditional stone-sculptured door-surrounds. On the western door-surrounds of Episkepsis moreover, we find elements of the first neoclassical influence. These elements are presented in a way that disrupts the unity of the surface and the motifs (with heavily decorated capitals in places where the popular artist would conceal the joint of the door-surround over the antis). At the same time, the double-curved arch is being replaced by the horizontal lintel.

5. The shaping of openings in rectangular form is a well known tendency and development of the traditional rural architecture (as we can see from the study of the morphology of windows during the last 300 years, a morphology which took its final form in the middle of the 19th century) (fig. 24,25,26). In this way, the popular construction of churches in the villages of western Thessaly receives only the neoclassical horizontal lintel and not the capitals which are replaced by the lower bows of the older form of double-curved arches. The continuity in the surface of the door-surround and its marble-sculptured decoration are therefore, preserved. A good example of the above are the door-surround of St. Athanasius 1868—1871 at Megalochori (earlier name Bouchounista, one hour from Trikala) (fig. 27,28). This simplified morphological technique, consequent to the way in which the motif has been coped with by

traditional architecture, has been assimilated by the latter and has dominated. Another example, are St. Apostles (1892) in a village with the same name (formerly Zapkeoi) (fig. 31): the figure we are referring to is even more simplified on the door of the womens section (fig. 32) and the bell-tower (fig. 33) of the church (1909). Use of this figure has also been made by popular architects in house construction (examples at Trikkala dated 1878, 1881 etc, (fig. 34,35,36). For the builders in Epirus and Macedonia however, this figure is a developed and enriched form of an older and well-known refinement of the upper part of doors and windows which they used in order to make a smaller opening in supporting the lintel and was for this reason, easily accepted.